

Л И Б

ЗЭРБЭЙЧАН

ӨДӨБИ - БЭДИИ ЖУРНАЛ

сурт

8

1982

АЗӘРБАЙҖАН

Азәрбајҗан Јазычылар Иттифатынын

ајлы әдәби-бәдиһи журналы

8

АВГУСТ

1982

БУ НӨМРӘДӘ:

Өлмәз сәһәтҗар (Г. Гарајевин вәфаты)	3
Сон мәһзилә—Сов.ИКП МК Сияси Бүрәсу үзлүҗүнә һәмизәд. Азәрбајҗан КП МК-ның бириңчи һатһиб	
Һ. Ә. Әлијев Јоддәһини һитги	3
М. Ибраһимовун, К. Тоастонөгәзун, Ф. Әмировун, Н. Думбәдзенин, А. Штоҗаренконун, Анарын, М. Уғуратанын Г. Гарајев һагдә сөзү, Ф. Гочанын ше'ри	6
НӘСР	
Елчин — Маһмуд вә Мәрјәм (роман—сон)	10
М. ДИЛБАЗИНИҢ 70 ЈАШЫ	
Ана үрәји—шаир үрәји	91
Сабир Рүстәмханлы — Иһһам гочалыг билмир	92
Мирварид Дилбәзи — Ше'рләр	95
ПОЕЗИЈА	
Мәммед Исмајыл — Ше'рләр	99
Јусиф һәсәнбәј — Өмрүн бир күнү (поемадан пар-чалар)	104
Вагиф Сәмәдоғлу — Ше'рләр	167
Ибраһим Көҗәјлы — Ше'рләр	176
Аллаһверди Мәммедли — Ше'рләр	178
АЗӘРБАЙҖАН ЕЛЛӘРИ: КИРОВАБАД	
Шамил Сүләјманов — Мә'һәһи Јүксәдһиш, фираван һәјат	107
Н. Вејсәллинни, Д. Мустафајевин публисистиҗ гәд-ләри; К. Тагыјевин мәңсүр ше'ри, Н. Мәммедованын «Сопунчу маһны» һекајәси, Ф. Әлијәрбәјлинин, Рубаилин, М. Алимин, Б. Ферманын, М. Рафизәденин, С. Ахундовун, һ. һатәминин, М. һүсейнзәденин, С. Әс-кәровун ше'рләри	113
ПУБЛИСИСТИКА	
Мәстан Әлијев — Истису гәҗмләри	159
Һ. ЧАВИДИН АНАДАН ОЛМАСЫНЫН 100 ИЛЛИҢИ ГАРШЫСЫНДА	
Јашар Гарајев — Чавид: сәһәтҗар вә тарих	180
Китаб рафи	189

МАҲМУД ВӘ МӘРҮӘМ

РОМАН
VIII

Арабир сәссиз шимшәк чахырды вә Маһмуд бу ани шимшәк ишигиңда Чобанын диггәтлә бахан көзләрини көрүрдү; елә бил ки Чобан бу дағларын гөҗундан алынып, гоҗун-гузудан чоҗ узаг дүшү сәһрли бир алам ичиндә иди вә диггәтлә гулаг асырды, бу сәһрли бир аламдә һава илә жоҗ. Маһмудун сөйләдиҗи сөзләрлә нәфәс алырды. Маһмуд һәмни јағышлы-чискинли кечәдә она да, Софијә дә сәһрли ачынаҗар вермиш Чобана Шејх Низаминин «Лејли вә Мәчнун»уну да ишырды.

Бүтүн күнү ат белиндә јол кетдиләр, итин гурддан сечилмәҗи вахты бир шидыргы јағыша раст олдулар, елә исландылар, елә баты сүрүб чаја киришдиләр. Нә јағыш дајанырды, нә дә атдан дүшүб далдаланмаға бир јер тапырдылар вә Софи фикирләширди кәдејасән Нунун туфанына! дүшүшүк... Бирдән бу јағыш шырашмаҗи риндә Софинин гулагына ит сәси кәлди, су сүзүлүб ахан көзләри ит диггәтлә әтрафа бахды, бир очаг ишыгы көрдү вә о ишыгы туш елә јиб кәлдиләр.

Софи бахыб көрдү ки, бура гоҗун-гузунун јајлаг јериди, бир дә бә чобан вар бурда, лап төрпү дәјмәмиш чобанды.

Чобан әлиндәки топгуз бојда чомағы галдырыб:

— Кимсиз, нәчисиз? — гишгырды.

Софи:

— Аллаһ бәндәсијик, — деди.

Софи һеч вахт ким олдуғларыны демирди, чүнки Софи гуршағы дагы ләл-чәвахирдән горхурду, горхурду ки, Маһмудун Софијә елә бар олунмуш вар-јохуну сојарлар, Маһмудун өзүнүн исә бу ләл-чәвахирдән һеч хәбәри јох иди.

Чобан јолдан өтән јолчулара балача алачығында јер верди, очығын одунуу артырды, Софи Маһмудун әјин-башыны очаға тутуб гуртуду, өзү сојунмады ки, гуршағыны көрәрләр. Чобан сүд гајната пендир кәтирди, јуха сулады вә Маһмуд да бүтүн бунларә көрә әл дән кәлән бир мүкафат кими, дүнијадан ајры дүшүб бу дағларда јунлары илә биркә јашајан Чобана Шејх Низаминин «Лејли вә Мәчнун»уну данышырды; Софи дә көзләјирди ки, бу нағыл нә вахт гуршаҗарача.

Әввәли журналың 7-чи нөмрәсиндә

Дини әфсанәҗә көрә Нун пәғәмбар кәмијә минәндән сонра дөһшәт бир туфан голмуш, бүтүн јер үзүнү су басмыш вә динә инанмајанларын һәмнә һәлак олмушду.

Маһмуд «Лејли вә Мәчнун»у үч ил бундан әввәл он дөрд јашында лә вә Мәчнун» мисра-мисра Маһмудун бу балача алачығында «Лејли-дизләри үстә отуруб, чыгырығыны чыхартмајыб башыны топгуз кылаг асырды.

Јағыш кәсмишиди, амма һава ачылмамышды, тез-тез сәссиз шимшәк чахырды, јенә јаҗаҗаҗа вә Софи јенә јағыша дүшүб чүчәҗә дә вә Софи горхурду ки, сәтәлчәм олуб еләҗә дә јаш иди, гурумамышды зүмлү билмәзди: залым олуб еләҗәк. Софи Маһмуду белә дөҗиш она тә'сир едирди.

Бу сәфәр нә вахт гуртарачаҗа вә Софи јенә нә вахт сарајдакы раһат јатағына гајыдаҗаҗаҗа? Софинин чаны нә вахт гуршағындакы бу ләл-чәвахирдән гуртарачаҗа? Бу ләл-чәвахирин горхусу да бир тәрафдән Софини сыхыб әлдән салырды.

Маһмуд «Лејли вә Мәчнун»у сөйләјирди вә бу төрпү дәјмәмиш Чобан да беләҗә ағзыны ачыб маттым-маттым гулаг асырды. Софинин белә нағылларда арасы јох иди, һәрчәнд иди фикирләширди ки, бу Мәчнун да елә Маһмуд кимисинин бири олуб, амма Софи һисс ет-сәһрәдән ахшамачан ат белли, јемәјин вахты јох, көрдүјүнә инашырды, көрдүјү дә ки, Софи бу дәм әснәҗә-әснәҗә көзләјирди ки, Маһмуд нә вахт гуртарачаҗа вә нә вахт јатаҗаҗаҗаҗа; һалә Софи Зијад хана мәктүб да јазмалы иди. Маһмуд илә Чобан јатандан сонра Софи, нәһајәт, паптарыны соҗриши мәктүбуну јазаҗаҗаҗа.

Маһмуд очағын ишығында Чобанын ири, кобуд әлләрини көрмүшдү вә Чобанын һәнки ири, габа әлләри, синәсинә алыб бурахдығы нәфәс дә иш көрмәкдән, чалышмаҗдан, кечә-күндүз ајаг үстә олмаҗдан хәбәр верирди; бу адам сарајын нөкәрләриндән чоҗ фәргләјирди вә бу адамда нәсә елә бир шеј вар иди ки, һәмни шеј тәкчә гара торпагда иди; гара торпаг чүчәриб бар верирди, бу Чобанын да ғыг ијли, мотал ијли, очаг ијли варлығы бардан, бәрәкәтдән хәбәр верирди. Белә бир адамдын ушаг кими отуруб бу чүр марагла гулаг асмағы Маһмуду даһа артыг бир шөвгә кәтирди вә Маһмуд «Лејли вә Мәчнун»ун ахырыны елә сөйләди ки, Софи дә өзүнү сахлаја билмәјиб үрәјиндә әһсан деди вә көзләри јашарды.

Сүкут чөкдү.

Чобан көзүнү Маһмуддан чәкди, Софијә бахды вә деди:

— Ләлә јолчу, ешг ки, вар, һарылыгданды. Јемәјин, ичмәјин болуғунданды.

Чобанын дедији бу сөзләр о гәдәр көзләнилмәз вә һејрәтамыз олду ки, Софинин Маһмудда јазығы кәлди.

— Ләлә јолчу, Мәчнун кәлиб мәһним кими елдән-обадан ајры дүшүб дағларда, дашларда гоҗун отарсајды, јај билмәсәјди, ғыш билмәсәјди, гәләт еләјәрди Лејлијә еләҗә ашиг оларды...

Маһмуд бир сөз демәди.

Бәлкә доғрудан беләди, бәлкә доғрудан да ешг һарылыгданды? Бирдән елә бил ки, о лејсан јағышлы чөлләрдән, о гаранлыг вә кимсәсинз чөлләрдән, сел кими ахан су шырылышы арасындан јанығы бир сәс ешидилмәҗә башлады вә елә бил ки, бу узаг сәс Гарабағ дағларындан Кәңчә сарајына кәтирилмиш о чаван ханәндәнин сәси елди; елә бил ки, о узаг сәс: «— Јох, — дејирди. — чобан гардаш, сәһрли вар, — дејирди — сәһв едирсән, чобан гардаш» — дејирди.

Истини Маһмуд да һисе етмирди. Сүбһ тездән буралара бәрк ивәттиш јағмышиди вә һәмни јағиш елә бил бу дүзәлтиҗә бир јаз тәрәвәтә кәтирмишиди вә һисе етдиҗи бу јаз тәрәвәти елә бил Маһмуда хәбәр кәтирди ки, Мәрҗәм дә лап елә бу јахышларда бурадан кечиҗ, Мәрҗәмидә фикриндә Маһмуд олуб.

Маһмудун күндән-күнә үмидсизләшән үрәжиндә бир үмид гыҗыҗа чымы янды.

Ән гәрибәси бу иди ки, Маһмудун үрәжиндә күндән күнә артаҗа үмидсизлик јалшыҗ Мәрҗәмдә бағлы дејилди, бу үмидсизлик үмуми јәтлә инсан әмәли илә бағлы иди. Һәр күн растлашдығы адамлар ешитдиҗи һадисәләр, көрдүҗү мүсебәтләр һәр дәфә до жени бир кошпә чеврилди вә бу кошпәләр Маһмудун бејиндә инсан хүсләти илә бағлы иди. Јүз чүрә суал јағдырылды вә Маһмуд бу суаллара чаваб тапа билмирди; Маһмуд көзләрини јумурду вә көзләрини габагына мүхтәлиҗ рәңкләр кәлирди, амма бу рәңкләр моһз һансы рәңкләр иди — гыҗмызјадимы, мавидиҗи, јашылјадимы? — билмирди, амма бу намаҗ лум рәңкләр әләми һәр тәрәфә бир үмидсизлик сачырды вә бәлкә намаҗ лум рәңкләр елә үмидсизлиҗин рәңки иди?

Ирәлидә бир топа гара булуд көрүндү вә белә бир ајдың, күнәли күндә о гара булуд топасы Софини һәҗәчәна кәтирди.

Софи диггәтлә бахды.

Маһмуд тәмиз иди, Маһмуд белә шејләри үрәјинә кәтирә билмирди вә Софи бир бәһанә илә Маһмуду бурада гојуб ирәли тәк чапмаҗды; Маһмуд белә шејләри көрмәмәли иди вә һәрҗаһ һәр шеј Софини фикирлашдиҗи киҗи идисә, јолун јөнүнү дәјишмәк лазым иди.

Софи әли илә гарныны тутуб Маһмуда јахылашды вә үз-көзү туршудуб:

— Сән бурда дајан, мән илди кәлирәм — деди вә гара булуд топасына тәрәф чапды.

Софи јахылашдыҗа о гара булуд топасы ениб галхырды, һәр кәт едирди.

Софи јахылашдыҗа о гара булуд топасындан гарға-гузгун сәкәләрди, күлүн, чичәјин, отун әтринә дүнјанын ән түкүрпәдичи тохсу гарышырды вә бу тохсу кетдикчә артырды.

Софра о гара булуд топасынын алтында боз бир гаралты көрүниҗә башлады. Бу боз гаралты адда-будда ағапағ ағарырды; адда-будда гағгара гаралырды вә адда-будда гыҗгырмызы гызарырды.

Софи кәлиб бу јерә чатды.

Софини аты һүркдү, фыҗхырды; ат бурада дајана билмирди.

О гара булуд топасы башдан-баша гарға-гузгун иди.

О боз гаралты кәсилмиш инсан башларындан дүзәлдилмиш ешрәт иди.

Гарға-гузгун бу кәлләләри дидмишиди вә дидилмиш јерләрин сүмә ју ағарырды; гағгара сачлар, саггаллар гаралырды; гарға-гузгун кәлләләрин бир чохунун көзүнү чыхармышды, амма бәзи кәлләләр тәк-тәк көзләр галмышыди вә аз гала пыртлајыб һәдәҗәсиндән чыхаҗа бу бөјүмүш тәк көзләр, гапанмыш киприкләрин арасындан тәкчә көрүнән көзләр, гузгунларыни тамам топары чыхармадығы јарым көзләр бүтүн Чалдыран дүзүнү өртмүш башсыз чәсәдләрә бахырды; башсыз чәсәдләр бир-биринә гарышышыди, дәмир зирәһләри, палтылары гана, торнаға булашышыди, һәр тәрәф галхан, гылынч, нисә вә бу дәмрләр күнүн шуалары алтында парылдајырды.

Бу башсыз чәсәдләр Сәфәвиләрин гызылбаш дөјүшчүләри иди вә инди көзүнү кәлләләрдән дүзәлдилмиш еһрамдан, башсыз чәсәдләрә

чәкә билмәјән вә бәркдән өјүҗә-өјүҗә гусан Софи билмирди ки, беш күн бундан әввәл бу Чалдыран дүзүндә гыргын олмушду вә бу гыргын үч күн давам етмишиди; Османлы һәкәми І Султан Сәлим Сәфәвиләри мүсәлман дининин дүшмәни елап етмишиди вә ислам мүдафисәи наһиҗин август ајында Сәфәвиләр дәвләтини — «Мәмләкәти-Азәрбајҗан»ын јаралдыҗысы вә һәкәмдары Шаһ Исмајыл түрк ордусында бир нечә дәфә аз гошула Султан Сәлими Маку јахылыгындакы бу Чалдыран дүзүндә гаршаламышды, дөјүшә кирмишиди вә мәғлуб олмушду.

Беш күн бундан әввәл Шаһ Исмајыл ади бир дөјүшчү гиҗәфәсиндә бәхырды вә јағышлар чох јағдығы үчүн пәјиз сабағы тәзәдән кәтирмиш, чичәкләмиш бу торпағын бир аздан софра гәҗәҗә тәзәдән кәтирмиш алтында дидим-дидим дидилчәјини, он минләрлә инсан гәҗәҗә Чалдыран дүзүнүн бу күндән софра Маку чамаатынын таныдыҗи Хәндәмир киҗи, Гәзвини киҗи тарихи миразлорини¹ бу дүзәлтиҗә инан Сәлим ордусында иди вә һәр шеји көзү илә көрмәк истәјирди.

Шаһ Исмајыл бурасыны да јахшы билди ки, Султан Сәлимин ордусу тәҗәбә сајча чох дејилди; Султан Сәлим ордусу нәлә жени баштопу, зәрбәнлә, бадличлә² силаһланмыш орду иди вә түрк дөјүшчү Сәфәвиләрин топу јох иди, гошунун сајы аз иди.

Султан Бәҗазидин вахтында Шаһ Исмајылла османлыларын араһында бир «ата-оғул мүнәсибәти» вар иди, амма елә о вахтдан Трабзон шәһәрәтә етибар етмирди. Јавуз Сәлим Шаһ Исмајылда Османлы торпаһыны да «Мәмләкәти-Азәрбајҗан»а гата билчәк бир гүввә вә бачары берүрдү. Султан Бәҗазид Хорасан вә Түркүстан үзәринә јүрүшләрини ән софра «Мәғлубедилмәз» шәһәрәти газанмыш Шаһ Исмајылы Чану-Сиз Рум елини истила етмәк фикриндән үмидиниз кәсин. Јахшысы ән софра ки, Иран, Туран вә Һиндистандакы ханлылары мәлиҗ едиб, о тәрәфләрдә олдуҗа гүввәтли бир дәвләт тәшкил едиҗ. Амма бу етибарсыз дүнјанын ишини нә билмәк оларды вә ким зәманәт верә биләрәҗә ки, һәмни «олдуҗа гүввәтли бир дәвләт» доғрудан да ахыра гәҗәҗә «дөјмә мәнә, дәҗмәјим сәнә» сијасәтинә садиҗ галаҗа? Трабзон һәмни Јавуз Сәлим Султан Бәҗазидин тахтына елә алыб І Султан Сәлим дүдүддан софра, Шаһ Исмајылын ән гәддар бир дүшмәни мејдана чыхарды вә Султан Сәлим мүфтиләри, фәһһләри вә газиләри топладыҗа ән софра илә Шаһ Исмајылын вә гызылбашларын һаһмысынн әләјинә фитнә һазырлатды.

Султан Сәлим уста вә һиҗләкәр бир адам иди вә Шаһ Исмајыл бу ән софра да билир вә гиҗмәтләндирирди. Шаһ Исмајыл Испанија кралы V Изабелла мөктуб јазмышды вә һәмни мөктубда Султан Сәлимин һиҗләкәрлиҗини бүтүн османлыларә анд етмишиди: «Һиҗләкәр османлыларә

¹ Хәндәмир — осл ады Гијасәддин ибн Һумамәддин әл-Һусејни (1475—1538); Мир Јәһја әл-Һусејни әл-Гәзвини (1481—1555); орта Һәр көрмәли Азәрбајҗан тарихчиләри вә Шаһ Исмајыл сарагына јахын адамлар иди.

² Лутфи паша — XVI Һәр мөшһүр түрк сарај тарихчиси иди. Султан Сәлим һәрби сәфәрләриндә иштирак елирди. Чалдыран мүнәрибәсини тәсвир етмиш «Тарихи али-осман» әсәринин мүәллифиدير.

³ Зәрбәтә, бадлич — XVI Һәр әсәриндә иштирак едилмиш одлу һәмни новләри.

10099

кери чапмаг лазымды, Маһмуду бу төрөфлөрө кәтирмәк олмаз, Маһмудун јолуну дөндөрмәк лазымды, чүнки Маһмуд бүтүн буналары көрмәсин көрөк, Маһмуд төмизди, көврәкди ва бу тәмизлик, бу көврәклик бу мүсәбәтә дөзә билмаз.

Елә бу заман Чалдыран дүзүнү о гарга-гузгун сәси ичиндә Маһмудун фәрјады ешидилди:

— Софи! Софи! Беш гарыш торпаг үстә? Бир кисә гызыл үстә? Ушаг олмайыбмы бунар? Көјү, ајы, улдузлары көрмәјибми буналар? Шүмр! олуб бир-биринин башыны кәсирләр, аллаһ буна нијә дөзүр Софи?

Маһмуд Софинин ардынча чапыб кәлмиши ва Чалдыран дүзү илә үзбәүз чыхмышды.

Софи Маһмуда бахырды, Маһмудун сәси бејнинин һәр бир һүчө расинә јайлырды ва Софи ағлајырды; Маһмудун сәсиндә түк Урпадан бир фәрјад вар иди, амма бу фәрјад Кешишин һәјетиндә, Даман кир Иسرائилин гарысындакы фәрјад дејилди, бу фәрјадда торху, һүчүр кү јох иди, бу фәрјад башдан-баша бир јангы иди.

Софи ичин-ичин ағлајырды, Софи һәр шеј јадындан чыхарымышды, һәтта белиндәки гуршағы да бу дәм јадындан чыхартымышды.

Гарга-гузгун гијя арасындан Маһмудун сәси каһ ешилди, ка да ешидилмәз олурду:

— Меһди Саһиббәззаман² нијә көзләјир, нијә зүһүр етмир, нијә бу зүлмәт дөзүр, бундан артыг бир мүсәбәт олармы, нијә кәлиб дунјаны дүзәлтмир? Бәлкә јохду, олмайамаг Саһиббәззаман, Софи, она көрә кәлмир? Көрә? Бәлкә дүзәлтмәк олмаз бу дунјаны, Софи, она көрә кәлмир?

Бу күфр сөзләр белә даһа Софини горхутмурду, чүнки дунјаны бүтүн горхулары бу Чалдыран дүзүнү јанында бир һеч иди. Софи ичин-ичин ағлајырды, Софи Маһмудун дәрдинә шәрик иди.

Софи аты Маһмудун габагына сүрүб ағлаја-ағлаја:

— Кедәк... — деди. — Кедәк бурдан!.. Кедәк...

Бу дәм Софи Маһмуду гучагламаг истәјирди, өлүб бағрына бамаг истәјирди, өмүрдә олмайыш ва бундан сонра даһа олмайамаг догма баласы кими Маһмудун дәрдинә азалтмаг истәјирди, чүнки Маһмуду Чалдыран дүзүндә јекәнә нәфәс иди.

Маһмуд ејни чылғынылыгла:

— Кедәк! — деди. — Кедәк, Софи! — Ва Маһмуд назик бөзүнын ламарлары ишиә-ишиә фарсча гышгырды: — Еј мүсәлман дәрди-мәра дәрман ниет әлгијас!³

Маһмуд бу сөзләри дејә-дејә атын башыны дөндөриб чапы Чалдыран дүзүндә узаглашды, амма елә бил Дағлы Арвад⁴ дағладан ениб Чалдыран дүзүнә кәлмиши — Маһмудун сөзләри гарга-гузгунун сәси илә бир мүддәт әкс-сәда верди, Маһмудла Софинин ардынча говду:

— ...дәрман ниет әлгијас!..

— ...дәрман ниет әлгијас!..

— ...дәрман ниет әлгијас!..

¹ Шүмр — Дәмәшг хәлифәси Јәзид ибн Мүавијәнин сәркәрдәләринин бири олмушдур ва ислам тарихинә көрә вурушма заманы имам Һүсејинин сәси кәлмишидир.

² Меһди Саһиббәззаман — 12-чи имамын адыдыр; динә көрә олуб ва дунјаны ахырында кәлиб инсанлыгы хилә елмәчидир.

³ Шәрг әломиндә кеңиш јайылмыш бу мәшһүр кәламын торчүмәси билди: «Еј мүсәлманлар, бизим дәрдинизин дәрманы јохдур».

⁴ Дағлы Арвад — офсанәјә көрә көзә көрүнмәз бир гадындыр, дағлы јашајыр ва әкс-сәданы да верән олур.

Софи вар күчү илә Маһмудун ардынча чапа-чала бу Чалдыран мүсәбәтиндә, бу гарга-гузгун әкс-сәдасындан узаглашмаг истәјирди, ибарәт дејилди.

Софи инди баша дүшмүшдү ки, нә үчүн бир һәфтәдән артыг бир муддәтди Зијад ханын адамларындан хәбәр-әтәр јохдур, нә үчүн Зијад хан кәндәрдәји икинчи ва үчүнчү мәктуба чаваб јохдур. Софи Чалдыран дүзүндәки хәсәдләрин кејмләринин иди хатырлајыб баша дүшдү демәли инди баш гарышыг иди, инди јәгин Кәңчәдә-әләм бир-биринә дөјмишиди.

Дүздү, Софи буналары баша дүшмүшдү, амма әслиндә Софинин һеч нәдән хәбәри јох иди.

Софинин хәбәри јох иди ки, артыг нечә күндү Кәңчә тахтында тәзә бир хан отуруб ва Гарабаг бәјләрбәјлијинин бу јеши һөкмдары-тан ады Бајандур хандыр.

Зијад хан Кәңчәдә Маһмудла көрүшүб Маһмуду бу сәфәрә јола елладан тәкчә Бајандур бәј билди ки, бу ата-оғул ајрылыгы әбәди ајрылыгыды, чүнки Зијад ханын өмүрү аз галмышды, чүнки Бајандур бәј бүтүн һазырлығы көрмүшдү ва һәр шеј Султан Сәлимин Азар-бачана јурушунә бәнд иди.

Дәји бир тахт-тач етирасы Бајандурун бүтүн варлығыны сарсытмышды, бу етирас Бајандурун маһв елди, чаналар кими бүтүн ичин-ичин јејирди ва Бајандур јахшы билди ки, бу етирас ону ја гара торпағын алтына апарачаг, ја да Зијад ханын тахт-тачында отурдачаг.

Бајандур бәј Зијад ханын һәр бир һәрәкәтиндә, һәр бир сөзүндә, һәр бир тәдбириндә бир гүсүр көрүрдү ва һәркан Бајандур бәј өзү хан олсајды бу сийасәт гүсүрларынын; бу мүнасибәт гүсүрларынын, бу һәкмијјәт гүсүрларынын һеч бири олмайамагыды.

Һәмн «Һәркан»лар дәди тахт-тач етирасынын башлангычы олду.

Аллаһ Бајандуру һөкмдарлығы үчүн јаратмышды, ја да ки, јашамағын мәнасы јох иди.

Султан Сәлим адамларынын хусуси чапары кечә илә бөјүк јурушун башланмағы хәбәрини Бајандур бәјә чатдыранда елә һәмн кечә дә Бајандур бәј кәләчәк амансызлыгдан, кәләчәк шүчәәтләрдән хәбәр берән бир гәтијјәтлә Зијад ханын јатаг отагына кирди ва өзү өз эли илә хәнчәри дәстәјинә кими, јатмыш Зијад ханын синәсинә саплады.

Зијад хан бирчә анлыг көзләрини ачмаға мачал танды ва дәрһал Бајандур бәји тағыды ва һәр шеј баша дүшдү, һәлә тамам ахыб кетмәјән хырда тум көзләри бу көчләкәк мәгамында имкан тапыб истеһ-лә етди, сонра Зијад хан пычылдады:

— Мәним чанымы гуртардын...

Бајандур бәј нә о анда, нә дә чох-чох сонралар бу сөзләрин мәнасыны баша дүшмәли, узун-узун илләр кеңди, Бајандур ханын башына чох гөзәвү-гәдәр кәлди, тахтдан салынды, јенә тахта чыхды, әсир јүшүдү, көзләри чыхарылды, тачыб дағларда чөкилди, галаларда кизләнди ва өмүрүнүн сонунчу күнү өлүм јатагында чан вердији вахт Зијад ханын узаг-узаг кечмишләрдә галмыш сәси һәмн сөзләри бир дә пычылдады ва гоча Бајандур јалныз о заман бу сөзләрин мәнасыны тәрк етди.

Зијад ханын синәсинә хәнчәр сапладыгы һәмн анда мәнасыны баша дүшмәдији бу сөзләр Бајандур бәји үшүм-үшүм үшүтдү.

Зијад хан буна да мачал талды ки, элини синәсинә суртсүн ва өзү тагына булашмыш при пәнчәсини Бајандур бәјин сифәтинә јапшырсын.

көлөчөк, эле бир күн көлөчөк ки, онун да гамети «дал» хәрфинэ дө-
нөчөк.

Чейран һәлә аглына кәтирмиди ки, бир вахт вар иди, бу Гысыр
Гары да чавай иди, чаплар ашан иди, шивәси чох адамы одун кими
жандырмышды...

Чейраның чәми ийрми беш яшы вар иди, амма Чейран индидән
һәрдәйбир көлөчәғин тәһһәлиһәһиндән торхурду.

Мейтәр Чәфәр атлары гашовлаја-гашовлаја куја ки, атлары көнд-
ләриндән данышырды, көндин раһатлығындан данышырды:

— Еһ, олајдыг инди көндимиздә. Бу јолчулугдан, биз тоз-торпагдан
чамаатының тәмизлијиндән, истиғанлығындан данышырды:
— Еһ, олајдыг инди көндимиздә. Бу јолчулугдан, биз тоз-торпагдан
чанымыз гуртарајды. Гәшәнкчә дүзәлдәјдик евимизи-ешијимизи,
Гәшәнкчә раһатланајды. Раһатча-раһатча јашајајдыг. Бир о дағлар
олајды, бир о мөшәләр олајды, бир о биз булаглар олајды, бир да
биз олајды. Нәнәм јемәјимизи-ичмәјимизи һазырлајајды... Бир аздап
гыш көлөчөк. Отурајдыг ишти евимиздә, собаның ғырағында, чыг-
та-чыгван јанан оғаға баха-баха дүңјаның ишләрини һеч вәчимизә ала-
мајајдыг...

Мейтәр Чәфәрин әсли Ширван торпағындан иди, дағларын гојнуу-
даки Талыстан көндидән иди, о јерләрдән ки, лап гәдим-гәдим за-
манларда, једди јүз-сәккиз јүз ил бундан әввәл Чаваншир адында
һөкмдар о јерләрдә ат чапыб, ғылыч ојнатмышды, әрәбләри танына
гәлтән еләмишди.

Мейтәр Чәфәрин бәлкә дә һеч өзүнүн хәбәри јох иди ки, беләчә
һәзин-һәзин, арзулаја-арзулаја дедији бу сөзләрин һамысыны әслиндә
Чейранчун дејир...

Мейтәр Чәфәр бу сөзләри даһа кизләдә билмәдији бир еһтирас вә
шөвглә, көзләри илә Чейраны јејә-јејә дејирди вә Чейран мейтәр Чә-
фәрин үстүнә чымхырмырды, күнәмузд мәвачиблә сахладығы шөхә-
кешикчиләринә һим еләјиб мейтәр Чәфәри итим-итим итирмиди; јаз-
ныз она көрә јох ки, Чейран кишиләрин бу чүр бахышларына өйрә-
мишди вә буна ади бир шеј кими бахырды вә әслиндә бундан үрә-
јинә бир шадлыг, кизли бир фәрәһ кәлирди; она көрә дә јох ки, мей-
тәр Чәфәр јарашыглы вә сағлам оғлан иди; она көрә ки, — јазыг мейтәр
Чәфәр буну һардан билсин вә нечә ағлына кәтирсин? — Чейран өз
дә көндә доғулушду, көндә бөјүмүшдү вә он дөрд јашына кими
көндә јашамышды. Дүздү, Чейран јетим олмушду, дүздү, Хорасанда
көндә кәлән ики гоча сејид Чейраны товлајыб зорлајандан сонра көнд
алтын чамааты чүзәм вурмуш кими, Чейрандан үз дөндәрмишди, дүздү,
дүздү, Чейраның чығарышлары илә Чейраның кизлини
көндән чыхарыб даға апармышды вә јайың о чырһачыр истиндә ду-
он күн кәчә-күндүз дојмаг билмәјиб, сыхыб, сыхыб Чейраның сујуу
чығармышды, ири дишләри илә, чод сатгаллы сифәти илә, өкүз дү-
нағлары кими кобуд бармағлары илә Чейраның бүтүн бәдәнини гаш-
ра ганчыр еләмишди, сонра да «— Аллаһ мәним үрәјими о гәдә
јумшаг јарадыб ки, сонин кимисини дә гајадан јумарламаға әлим кә-
мир. Итил, бир дә көлкән бураларда көрүмәсин!» демишди вә даһы
да бир тәпник вуруб говмушду, амма, амма мейтәр Чәфәрин дедики
риндә һәггәт вар иди.

Чейран һисс едирди ки, кизли бир дүјү Чейрана дејирди ки,
бардә фикирләшмәк ләзим дејил вә мейтәр Чәфәри дә говмаг
ләзимды; Чейран мейтәр Чәфәрин атла мөһрәм сөһбәтинә гулаг асып
бүтүн бәдәниндә бир јорғунлуг дүјүрдү вә баша дүшүрдү ки, бу, көнд
ләп говулдуғу о күндән сонракы илләрин јорғунлуғуду, маңаралары
һисс-һәјәчәнларын, фитнә-фәсадларын әмәлә кәтирдији јорғунлуг

бәдәнини һәр бир һүмәјрасиндә әслиндә бу јорғунлугдан гуртул-
маг бир тәбиәт тәмизлијиндә бир көнд динчлијиндә һеч нәји өлчү-
сыз раһатланмаг истәји, јох, истәји јох, һәсрәти јатыб вә мейтәр Чәфә-
һәсрәт дәли еләмәсин ону.

Чейран күлүмсәди: мейтәр Чәфәрин нә тәгсири? Бүтүн бу ләзим-
сыз фикирләр, Чейраны әдән салап бу дүјүлдәр, өзүңгә нәләр Маһ-
муд, Чейраны сараја чағырдылар, гуллуғ бујурдулар, һәмнин күнә дә нәт
ојсуң ки, Чейран Маһмуд көрдү.

Көрәсин Гысыр Гары нә хөбәрлә гајадачағ?
Чейран тамам әмин иди ки, һеч бир хош хәбәр кәлмәјәчәк вә бу
дөрд үмидсиз дәрди.

Көрәсин о динсиз кешин ғызында нә сөһр вар ки, бу оғланы белә-
вә сөһрләјиб?

Чейран көзүнү дә тырмадан, «уф» демәдән о динсиз кешин ғы-
зынын үрәјини башына чоңгар саңгар маңаға һазыр иди.

Чейран ашхамусту Гысыр Гарыны Софиниң үстүнә көндәрмишди
иңди хәбәр көзләјирди. Софи чани-дилдән, сидг-үрәкдән Маһмуд
әһсир еләмәлијиди, Софи мүгләк елә еләмәлијиди ки, Маһмуд Чейраның
әһсир вә Чейран Гысыр Гары вәситәлијә Софијә аз гала бир мән' ғы-
зыл вәд едирди ки, бу ғызыл Зијад ханың Чейрана вердији ғызылдан
ки дөфә артыг иди.

Чейран дәли олмушду?

Нә үчүн иди бу көчәри һәјәт? Бу нә гарачылыг иди белә? Нә үчүн
бу алачыг мәним, о алачыг сәнин, ушағын бириниң дагына дүшүб, ди-
ванәси олуб? Јарашармы она бу чағында әбләһ бир ғыз ушағы кими
дүрр мүчрусү² арзуласын? Бу оғлан она нә верәчәк? Бу оғланы јанын-
да сахлајачағды вә бир аздап бу оғландан дојачағды вә бу оғлан ар-
тыг бир гајыға, ләзимсыз бир әшјаја чевриләчәкди.

Јәни доғрудан белә олачағды?

Јох, јох, һеч вахт белә олмајачағды. Маһмуд онун олсајды Чей-
ран дунјада һәр шејдән әл чәкәрди, Чейран хошбәт оларды вә әслиндә
Чейран индидән о көлөчәк хошбәхтлији, о бөјүк хошбәхтлији өз
һиссәлә һисс едирди. Һә, һә, буналар бош сөһбәтләрди. Дүңјаның бүтүн
һиссләри өтәриди. Чейран бу оғланы бир ај јанында сахлајачағды, сон-
ра ондан дојачағды вә билмәјәчәкди ки, бу кимсәсини, бу пулсузу, бу
әһсир-әһсир нә еләсин? Дүңјаның ишләри, бах, беләди вә дунјада
нә нәјә етибар јохду. Дүңнә кими бу оғлан хан оғлу иди, бу күн исә
әһсир вә јохсулуң бириди. Бу дунја фаниди, өмүр бивәфа. Беләчәди
иңди фәләјин иши, нә шаһ билир, нә хан, нә кәдә, һејл.

Маһмудун бу кимсәсизлији дә бирдән-бирә Чейраның үрәјини сых-
ына вә Чейран бирдән-бирә дә баша дүшдү ки, онун өзүндән сәккин
иңди кичик Маһмуд мәһәббәтиндә һарадаса лап дәринләрдә ана-
һәсир оғлуна мәһәббәти дә вар. Бу фикир Чейраны сарсытды вә Чейран
иңди дә Маһмудун башыны өз дөшләриндә һисс етди вә Чейрана елә
иңди ки, елә бил инди өз баласыны әмиздирәчәк.

Чейраның һеч вахт ушағы олмамышды вә јәтин ки, һеч вахт да
ушағы олмајачағды вә Чейран өмүрүндә бунун фәргинә вармамышды,
иңди вахтилә о гәдәр әзаб-әзизјәт, о гәдәр ишкәнчә вә иштираб чәк-
иңди ки, инди јалныз өзүнүн хошбәхтлији бардә дүшүнүрдү вә һәр

¹ Мән — вәзи өлчүсү. 3 килоја јакындыр.

² Дүрр мүчрусү — Шәрг әдобијатында мәчәзи мәһәдә ишләдилер
сөһбәтинин додағлары демөкдир.

шүрдү ки, белә олмас, өзүнү бу чүр тәһәләрин гумагына атса, бу амансыз вә сојуг дүнијада тез мәһв олар.

Дүнија амансыз вә сојуг иди, амма о кечә Чејран дүнијанын бу буз сојуглуғу ичиндә бирдән-бирә бир илыгылыг һисс етди; бу илыг нәфәс Маһмуддан кәлирди, бу нәфәсдә бир сафлығ вар иди, бу нәфәс дүнијанын јахшы ишләриндән, инсан хисләтинин көзәллижиндән хәбар вәрирди; бу илыг нәфәс ичиндә Чејран өзүнүн чаңлар алан бәдәнини башдан-баша чиркәк ичиндә көрдү.

Маһмуд Чејраның һәјатына һәмнин кечә беләчә бирдән-бирә да хил олду вә даһа Чејраны тәк бурахмады, он беш јашлы тәчрүбәсини вә сәдәләһи бир гыз ушағы кими, Чејраның үрәјини әсим-әсим әсдир мәјә башлады.

Сонра Зијад ханын өлдүрүлмәси хәбәри кәлди, амма Чејран керә дәнмәди, дајанмады, јенә әввәлки кими Маһмуду изләмәјә башлады. Зијад ханын адамлары Чејраның карванындан ајрылдылар, һәрә бир тәрәфә дағылды, тәкчә мейтәр Чәфәр чыхып кетмәди, Чејраның шөхә нөкәрләри вә кешикчиләри илә бәрәбәр јолчулуғуна давам етди.

Чејраның јухусуз кечәләри бир-бирини әвәз етди. Ел ашығлары Чејраның көзәллијинә, Чејраның шәһиннә чох нәғмәләр гошмушду, сәллә зулфун көмәнд олсун демишди, чүнки бу көмәнд дән дүнијаның һеч бир кишии чаныны гуртара билмәз; көзләрин олду дән чанымың гәсди демишди, јанағларын гызыл күлдән тәзәди демишди, бәдир үзлү, кул чамаллы, зәнәхданы гоша халлы бағрымызын бәди, доланыр инчә белинә демишди, амма ел ашығлары билмирди ки, илдә Чејран бир аһ чәксә, Кәнчә чинарларының јарпағлары гурузду күләр, билмирди ки, бу узун-узун јухусуз кечәләрдә Чејраның јастыган ағлајырды, јорганы јасда иди.

Чејранла Маһмуд Армудлу көл әһвалатындан беш-алты күн сонра елә јолдача үчүнчү дәфә көрүшдү. Чејран карваны Маһмуду ардындагышча сүрүрдү вә чөллү-бијабан бир јердә сәһәр тейдән кәнизләрдә бирини ирәли — Маһмуду чағармаға көндәрди:

— Де ки, кәчәвәдә бир нәфәр вачиб бир ишдән өтрү сәни көрмәстәјир.

Сонра Чејраның әмри илә кәчәвәни дөвәнин белиндән алыб јер гојдулар вә кәниз-нөкәр кәнарлара чәкилди, Чејраны тәк бурахмады. Чејран Маһмуду көзләмәјә башлады. Дүнән кечә бу сәһәр көрүшү гәт еләмишди, даһа дөзә билмирди вә Маһмуда дејәчәкләрини уш кими әзбәрләмишди. Нәгигәти дејәчәкди, һәр шеји дејәчәкди Маһмуду вә үчүн онун ардында дүшдүјүнү данышачағды вә имдад истәјәчәкди, амма Маһмуд чөлүн ортасында јерә гојулмуш бу гара рәнкли кәчәвә јә јахылашанда Чејран бирчә аның ичиндә һәр шеји јадындан чыхып дејә, дејәчәји сөзләрин һамысы јох олуп бејниндән учду, бүтүн сини һәјәчәндән алышыб јанды вә Маһмуд атдан дүшүб кәчәвәнин јанына дајананда Чејран һеч чүрә өзүнү сахлаја билмәди, элини атыб кәчәвәнин пәрдәсини галдырды вә Маһмуду голундан јапшышып ичәри кәчәвәјә чәкди вә нәфәси тырыла-тырыла:

— Бәс сән нечә ашигсән? — сорушду. — Бәс сән нијә билмирди ки, ашиғлар нә чәкир? Ахы билмәлисән сән буну! Көрмүрсән гара кәчәвәни кә бојаныб мәним кәчәвәм? — Сонра Чејран эл атыб өз ипәк кәчәвәнин јахасыны чырды вә Маһмудун башыны ири вә исти дик дөвәнин ринә сыхды. — Көтүр мәни! Кәл! Кәл! Киши еләјәчәјәм мән сәни! Дүнијаның ән бәхтәвәр кишии олачарсан? Бүтүн адамлар сәнә көрүнчәк! Чүнки сән һамыдан үстүнсән! Кәл! Кәл! Кәл!

Маһмуд агзына пәрчим олмуш бу буғланан мәрмәр дөшләрини арасында боғулурду, нәфәс ала билмирди, Маһмудун көзләри гаралмышды, һеч нә көрмүрдү; Маһмуд бүтүн бәдәни илә һисс едирди ки, бу дәм һушуну итирәчәк, чүнки бүтүн ичини бүрүмүш етирәс даһа сөзүнә бахмырды, чүнки бүтүн ичиндә баш галдырмыш етирәс даһа муду мәһв едирди вә Чејран Маһмудун саңларындан јапшышып башы дөшләриндән ајыранда вә көз кими гызармыш додағлары илә Маһмудун үз-көзүнү дәличәсинә өпмәјә башлајанда Маһмуд бирдән-бирә илә дә башыннан јапшышып өзүнү мөчбур етди, мөчбур етди, мөчбур етди вә бу гара кәчәвәдән узаглашды.

Софи кәлиб Чејраның кәчәвәсиндән отуз беш-гырх адлым арада, атын белиндә дајанмышды.

Софи һеч бир сөз демәди, кәчәвәјә өтәри бир нәзәр салыб Маһмудун атының чиловундан јапшышды вә бу аты да ардынча чәкә-чәкә јараш-јаваш узаглашды.

Маһмудун гышгыртысы һәлә бу чөлләрдән чәкилмәмишди.

Чејран кәчәвәнин ичиндә тәк галмышды. Әслиндә Чејран бүтүн јер үзүндә тәк вә тәнһа иди.

Чејран башыны керә атыб ала көзләрини кәчәвәнин алчаг таванына зилләмишди вә бу көзләр бу дәм һеч нә ифадә етмирди.

Чејран баша дүшдү ки, Маһмуд тәкчә ондан гачмады, Маһмуд чејни заманда өзү өзүндән гачды.

Сонра Чејран үшүдү, көјнәјинин чырылмыш јахасыны синәсинә сыхды вә Чејраның јадына дүшдү ки, ушағ оlanda кәндә Новруз бајрамында ахшамчағы очаг галајардылар вә кечәјә кими һај-күј салајарды, атылыб дүшө-дүшө очағын үстүндән һоппанардылар вә кечә бәди күләрден кизлиң — очағы су илә сөндүрмәк күнаһ иди — гујудан чәкиб гышгырмызы көзәриб јанан бу очағларын үстүнә су сәпардини чыгарып, көзләр чызылдајыб сөнәрдн вә бир аздан кечәнин ајазында буз чыгарып чыгарып сојујарды.

Чејран елә билди ки, һәр шеј гуртарды; сојуг бир биканәлик Чејраның бүтүн һисс-һәјәчәнларына һаким олмушду, амма, амма һеч нә гуртармады, ахшам бүтүн һиссләр јенидән гәйнады, кечә јенә дәрдли етди вә Чејран бу күн Гысыр Гарыны Софиниң үстүнә көндәрди, ичиндә дә чөлүн ортасында гурдуғлары чадырда отуруб Гысыр Гарыны көзләјирди.

Узағда башы гарлы Әрзурум дағлары көрүнүрдү вә Чејрана елә гәлди ки, Маһмуд даһа ашды кетди о гарлы дағларын ардына вә чејраның ичиндән бир налә голду: јол вермәјин, башы думанлы дағлар; көр әчәлим кәлсә өлләм, мәзар газаным кетмиш, залым фәләк ејләди? хәнчәр кими бағрым башын тејләди; һәким јох, лоғман јох, ардыми гана, әријибди бағрым дөнүбдү гана, аз галырам одданам, аз галырам јанам, од тутуб бәдәним, ағларам; залым дүнија, јудум долбәнди бәјаз ејләдим, силдим көнлүмүн пасыны ајаз ејләдим, ганлы ејләјә нијаз, ејләдим, бәс нә олду?; фәләк мәнә верди чохла чәфа, һеј!..

Кәнчәдә ханәндә гызларын тез-тез охудуғлары фарсча шејрин ики арасы бирдән-бирә Чејраның јадына дүшдү:

Та нәјаба морад хиш бечуш
Та пәсазәд замана ба то, бесоз!

Чејран нә үчүн бу ики мисраны хатырлады?

Фарс шаири Мәс'удиниң шејрләриндәндир вә тәрчүмәси беләдир: нә гәдәр әз муралына чатмамысан, чалыш ки, зәмәнә сәнә саз олмаса да, сән зә-зәјә саз ол.

3*

34

35

Дејесан Софи дө дөли олурду...
Софи илк чағларда бу сәфәри дө кәлди-кәдәри бир шеј билирди, бу сәфәр чидди бахмырды, үрәјини дәрнәлијиндә бир сәкитлик зар иди, чүнки Гәмәрбану вар иди. Зијад хан кими бир әждаһа вар иди вә ким билирди ки, ахыры нечә олачаг?...
Маһмуду јолундан дөндәрмәк мүмкүн дејилди, һәр дөфә ирәлијә жетмәк истәјәндә Софи:

— Орада елә лотулар вар ки, — дејирди — бизи кишиши јеринә чибләрнә долдуруб јејерләр. Биз орада баш чыхара билмәрәк...
Маһмуду да елә бирчә сөзү вар иди:

— Мән јолчујам, Софи, јоллар кечиб кедирәм...
Јахшы, сән јолчусан, јолчу ол, јоллара дүшмүсән, дүш, өз ала-мин вар, өз мәгсәдин вар, бәс мәнин тәгсирим нәдир? Вә үмумијәтлә-мәнин тәгсирим нәдир ки, ғырх алты јаша кәлиб чатмышам, амма өм-мәнин тәгсирим нәдир ки, ғырх алты јаша кәлиб чатмышам, амма өм-румдә бир хош күн јашамамышам, һәмнәшә ел бујругчусу олмушам, башгаларына хидмәт етмәк үчүн бүтүн һәјәтими ғырбан вермишәм?, Бәсдир, ахмаг Софи, бәсдир. Нә тез башгалары олду, јад олду бу адамлар? Зијад ханын бәдәни торпағын алтында һәлә сојумајыб, Дүздү, Гәмәрбану да дејирләр иткин дүшүб, амма дүнјанын ишләри-ни билмәк олмаз, Софи...

Софи очағын о бири тәрәфиндә јерә салдығы палазын үстүндә үзүгәјлу узанмыш Маһмуда бахды вә бу гара зиндан ағырлығы фикир-ларини дағымтаг үчүн:

— Күп ағытмыр? — сорушду.
Маһмуд һәмнәшә олдуғу кими јенә өз аләминдә иди вә Софиниң бу сәдә суалына чаваб вермәк әвзәинә, өзү суаллар верди:

— Бу тәзадлар нәди белә дүнјада, Софи? Бир тәрәфдә сәфаләт, бири тәрәфдә мал-дөвләт... Бир тәрәфдә Фирдовсинин зәкасы, бири тәрәфдә Султан Маһмудун наданлығы!...

Софи һирсләнди:
— Бәјәм инди беләди? — деди. — Бәјәм мин ил бундан габа-белә олмајыб? Бәјәм белә олмајачаг мин илдән сонра? Бәјәм тәбиәт өзү күндүз илә бәрәбәр, кечә јаратмајыб? Бәјәм јашадан да, өлдүрдән дә тәбиәт дејил? Кечәнин јарысы инди бунларын дәрдини чәкмәк бил-дә галыб?

Софи далыны демәди, өзүнү күчлә сахлады; Софи демәк истәјир-ди ки, бәјәм дүнјанын елә ән бөјүк тәзады бу дејил ки, Зијад хан ки-ми, Гәмәрбану кими од парчаларынын, әждаһанын вә диши асланын сәнини кими оғлу вар?

Софи бу дөфә өзүнү сахлады, амма Софи билирди ки, бир әздә даһа өзүнү сахлаја билмәјөчөк, ағына кәләни бу оғлана дејөчөк вә Софинин бирдән-бирә чәнәсини голларына дирәјиб үзүгәјлу узана-узана кәзләрини кечәнин гаранлығына зилләмиш бу кимсәсиз оғлана јазығы кәлди...

Маһмуд кечәнин гаранлығына баха-баха фикирләширди ки, то-паг һәр јердә ејни торпагдыр, амма торпағын ән зәифи инсандыр, дүздү, Султан Маһмуддан һеч нә галмады, амма Фирдовсидән «Ша-һнамә» галыб, амма нә олсун?; бу дәм бу «Шаһнамә» шөһрәтиндән х...

¹ Султан Маһмуд Газнәви (997—1030) — Шәрғи Түркістанын вә Һиндистанын бөјүк бир Ниссәсиндә һөкмранлығы едән ләр сулаләсиниң баниси иди вә дејиләнә көрә Әбулғасым Фирдовси мәһни онун сифарисилдә 35-ил мүддәтинә јазмышдыр, амма сонрадан гәчә шаири алдатмышдыр.

² Ислам фәлсәфәсинә көрә инсан торпагдан јараныб.

расанлы Әбулғасым нә фәјда?; хорасанлы Әбулғасым чоҳдан торпа-га гарышыб јох олуб вә бир вахт кәләчөк ки, дүнјада Маһмуд да олма-даг дөнәчөк вә бир һалда ки, бу чүр олачагды, онда биз һеч, бәс нә чаваб верә биләрдимиз?

Һәмин гәчә илә ики күн бундан әввәл растанлашдылар: гәчә еш-шәјә минмиши вә дүз онларын үстүнә кәлирди, гүчағында да бир кәлирди ки, Кәнчәдә та ушагыг вахтларындан бу тәрәфә һәмни го-мирди; бу гәчә елә бил ки, јер үзүнүн бүтүн гөчаларына ошхажырды вә ејни заманда һеч биринә ошхамырды.

Гәчә ешшәји дүз Маһмудун габағына сүрүб дајанды вә тамам ја-чылловуну чәкди вә бир мүддәт беләчә бир-бирләрнә бахдылар, сон-ра Маһмуд гөчанын әлиндәки багламаја ишарә етди:

- Бу нәди белә?
- Дөрд китабы!
- Сән кимсән?
- Мусајам, Давудам, Исајам, Мәһәммәдәм.
- Аллаһсан?

Гәчә јамјашыл кәзләрини күн ишығы алтында гытыб:
— Јох, — деди. — Адамам, Сәнәм, ојам, мәнәм, Мәрјәмәм, Софи-рәм.

Маһмуд:
— Бәс... бәс дөрд әлиндән нечә чатдамыр сянә? — сорушду.
— Сән дәрди көрүрсән, дөрд ахтарырсән һәр шејдә, амма мән, Мах, о дағлары да көрүрәм, бу отлары, чичәкләри дә көрүрәм, бу һәјә да көрүрәм, сәндә нә јахшы вар, ону да көрүрәм, Софидә нә јах-шы вар, ону да көрүрәм...

Сонра Гәчә јамјашыл кәзләрини Маһмуддан чәкиб ешшәји маһ-мызлады вә јолуна давам етди.

Софи ешшәјин үстүндәки бу јамјашыл кәзлү Гөчаны көрмүрдү вә Софијә елә кәлди ки, Маһмуд јенә өз-өзүнә данышыр; Софинин үрә-синдән бир тәәссүф кәлиб кечди: һәјәф сәнә... Софинин һеч ағына чатмајырди ки, Маһмудун көрдүкләринин һәмысына Софи адичә ола-чаг көрә билмир.

Очағын көзү ғызарырды.
Софи бармағларыны овхалаја-овхалаја әлини елә-еләчә сәчага тут-тушду.

Чәјин шырылтысындан башга бу гаранлыг кечәнин һеч бир сәси сәх иди вә бирдән-бирә бу чәј шырылтғы кечә сәкитлији ичиндә узагдан, лап узаглардан бир сәс ешидилди: кимсә зәнкулә вүра-вүра сүғамат охујурду; сөзләри ешитмәк мүмкүн дејилди, амма о узаг зән-дәнин сәдалары елә бил ки, дағ һавасыјды, далга-далга бүтүн бу тәр-әфләрә јайылырды.

Софи сәс кәлән тәрәфә бахды вә астадан деди:
— Залым оғлу елә бил Давудду!..²

Маһмуд да узагдан кәлән бу сәси ешитди вә Зијад ханын сара-ндакы о чавап ханәндә Маһмудун јадына дүшдү вә елә бил ки,

¹ Дөрд мүгәддәс китаб нәзәрдә тутулур: Төврат (Муса пәјғәмбәрин кита-бы), Зәбуур (Давуд пәјғәмбәрин китабы), Инчил (Иса пәјғәмбәрин китабы) вә Коран.

² Мифә көрә Јәһуди пәјғәмбәри Давудун көзәл сәси олуб.

Маһмуд о узат сәси јох, һәмни чаван ханәндәһни сәсини лап јакын-
дан ешитди вә чаван ханәндәһни сәсиндәки јангы бу кечә гаранлы-
даһда вә кимсәһизлијиндә Маһмудун бүтүн бәдәһиндә кечиб кетди,
һаһда вә кимсәһизлијиндә Маһмудун бүтүн бәдәһиндә кечиб кетди,
Маһмуд фикирләшди ки, әһләһдә дунјанын алты чәһәтинин¹ алтысы
да ејинди вә һеч бир фәрг јохду.

Софи фикирләшди ки, дунјада хошбәхт адамлар вар: белә бир ке-
чәдә кеф мөчлис турублар вә јәгин иди орада Софидан дә отуз јаш
јашлы кишиләр Јәғма көзәлләрд² илә ејш-ишрәтә мәшғулдулар.

Чейран јенә Софинин јадына дүшдү вә Софинин түкәһри үрпәш-
ди; Софи бүтүн күчү илә Чейраны башындан чыхармаг истәјирди, чүн-
ки Софи горхурду, даһа доғрусу нечә күн иди ки, Софи өзү өзүнү гор-
хурду ки, Вәл'әм³ кими ләһләмәк баласына тугулар.

Софи бир нечә күн бундан габаг јанына ханшә кәлмиш Гысыр
Гарыны елә говмушду ки, Гысыр Гары горхусундан сәсини дә чыхар-
мајыб гачыб чаныны гуртармағы гәһнәмәт билимиши.

Гысыр Гары Чейранын адындан кисә-кисә гызыл бојун олурду,
ки, Софи Маһмуд илә Чейранын арасыны дүзәлтсин.

Кафтар гары... Дәләк чарә билсә өз башына еләјәр.
Бүтүн бунлар һамысы чајда чимән Чейрана тамаша еләдикләри

күндән башлады.

Нечә күн иди ки, көзләринин габағында титрәјән о ағ әндам Со-
фини раһат бурахмырды, нечә күн иди ки, Чейранын зәнәхданында
хал Софи үчүн елә бил һәчәрүл-әсвәд⁴ дөнмушду, нечә күн иди ки,
көзләринин габағында һәкимәјән о чылпаг бәдән Софинин сүрдү-
гырх алты иляки һәјәтин мискиллијиндән хәбәр верирди.

Софи чајда чимән Чейраны көрән авда өзү дә билмәдән пејғәм-
бәрин сөзләрини тәкһар етди:

— Фәтәбәрәкәллаһу әһсәнүл-халигин!⁵
Һәр шәј һәмни андан башлады.

Әлбәттә, Софи биринчи доғә дејилди ки, чылпаг гадын көрүр-
дә вә мәсәлә бу чылпаглыга дејилди; мәсәлә бунда да дејилди ки, Че-
ран дунјанын әш сәһри гадын бәдәһинин саһиби иди вә бу бәдән Со-
фидә бүтүн өмрү боју бу дәрәчәдә һис етмәдији бир шәһвәт һиссә
ојатмышды; мәсәлә бурасында иди ки, бу дәншәтли шәһвәт һиссә
шәһвәтдән башга бир тамаһ да вар иди. Бу дәншәтли шәһвәт елә би-

ки, Софини иләрини ајы јухусундан ојатмышды.

Буна бәһзәр бир һисси Софи бир нечә ил бундан әввәл кечир-
мишди: О заман Гәмәрбанунун тапшырығы илә Кәһчәдән чыхыб
далынча кетмиши. Күнүн күнорта чағы иди. Софи јорудмушду
гачмышды, бир булаг үстүндә, сөјүд ағачын көлкәсиндә атдан елә
габағына балача бир сүфрә салды вә һәмишәки кими голларыны чы-
малајыб дәстамаз алды, сонра јола кетүрдүју сојутма тојундан јем-
јә башлады. Бу вахт јолла Софинин габағындан гуртармаг билмәг
бир карван кечди. Софи силаһы атлылардан өјрәнди ки, бүтүн
карван Ширваншаһ Шейхшаһын Шаһ Исмајыла көндәрдији һа-
јәләрдир: хурчун-хурчун лә'л-чәһаһир, гызыл вә күмүш пуллар, да-

гаш, рус маллары, әрәб атлары, Бәрдә гатырлары... Бу карван јүкүнү
билмәдији бир һисс баш галдырды: Софи гуртармаг билмәјән карван
сојуг су чиләјән бу кәшф Софини елә сарытды ки, бирдән-бирә өз әл-
ләһини ган ичиндә көрдү, елә бил кечә илә Гәмәрбануну хәнчәһә доғ-
финин гыпгырмызы гана булашмышы; елә бил о лә'л-чәһаһир Со-
фини мин бир рәһкинә чалмаға башлады. Софи јериндәй сичрајыб атын
илә аты гачылајыб чапды.

Тәкчә бир голу гопарылмыш сојутма тојуг елә-еләчә сөјүдүн әл-
тында галды. Софи бүтүн һәјәтиндә биринчи доғә иди ки, белә бәд-
харчлык едирди.

Софи сидг-үрәкдән аллаһа инанан адам иди, фырылдагыч молла-
ларла, јаланчы чадукәрләрлә, адамы чәдди илә һәдәләјән ачкәз сә-
ман Софи аллаһы көмәјә чағырды вә күнләр кечдикчә Софинин үрәји-
ни бүрүмүш о дәли тамаһ һисс дә кечиб кетди.

Амма инди бу һисс кечиб кетмәк билмирди.

Бәлкә она көрә ки, үрәјини лал дәринләриндә Софи өзү о һис-
сә өзүнү мәһб етмәлиди вә күнүн чырачыр истисиндә сону көрүмәјән бу
көзләрдә дылгыр бир бөјүрткан колу көрәндә көзүнә ишыг кәлмәли-
ридат кәзирдији һалда өзү өз ајағлары илә өзүнү кәләчәјин сәфа-
һәтинә апарыр вә әслиндә гуршағында кәзирдији бу варидат дүз ја-
шадығы үчүн, тәмиз јашадығы үчүн, һәмишә көзү тох олдуғу үчүн,
үрәјини ушағлығыны, көнчлијини, ән сағлам кишилик чағларыны башга-
һәһәри на хидмәтдә кечирдији үчүн аллаһын она бәхш етдији һалалча
нағ дејилми?

Софи елә бил ки, диксинди.

Аллаһ?

Аллаһын адыны тутма, рәзил инсан. Бүтүн дунјадаки инсанлар
рәзилдә вә сән ки, бу чүр хәјаллар едирсән, рәзилләрин рәзилсән вә
һәмни өзүндән хәбәрин јох имиш. Бүтүн дунјанын инсанлары рәзил-
ләрсә, онда Маһмуд да рәзилди? Јох, Маһмуд рәзил дејил, Маһмуд...
Софи бу сөзү фикринә кәтирмәк истәмирди, амма нә үчүн? Нә үчүн һә-
һәһәтин көзүнә дүз бахмаг лазым дејил вә нә үчүн һәһәһәтдән гачыб
үмүзү алдатмалыјыг? Һәһәһәт исә бу иди ки, Маһмуд... Үрәкли ол,
Софи үрәкли ол вә сән јолунда өмрүнү чүрүтдүјүн адамлардан әскин
дејилсән, үрәкли ол: Маһмуд ахмаг иди вә Маһмуда баш гошмаг, дун-
јанын бу вахтында мәчһунлуғ еләмәк хәјалына дүшмүш бу ахмағын,
Софи, сөзү ады илә де, бу ахмағын далынча кетмәк она нә верә-
чәк, сәһә нә верәчәк? Көрмәдиң дунян аллаһын әкинчиләри о, әкин-
чиләри ки, башга вахт онлары адам һесаб еләмирик, бизә нечә гәһ-
һәһә чәкиб күлдүләр?

Дунян Софи илә Маһмуд бир-биријлә мубаһисә еләјән ики әкин-
чиләри раст кәддиләр. Мубаһисә торлаг үстүндә иди вә әкинчиләрдән
һәмни о биринә баша салмаг истәјирди ки, саһәсини ики аршын дүз өлч-
ләјиб, сәһв салыб вә нә гәдәр едирдисә о бириси баша дүшмүрдү. Со-
фини илә Маһмуду көрәндә елә бил көзүнә ишыг кәлди:

— Ај башыңызга дөнүм — деди. — Имам Һүсејн јолунда, мәнә
кәһкәк еләјин, бу ганмаз оғлу ганмаза гандырым ки, сәһв еләјир.

Туба — Чәһнәт бағында көзәл вә өзәмәтли бир ағач.

40

гаш, рус маллары, әрәб атлары, Бәрдә гатырлары... Бу карван јүкүнү
билмәдији бир һисс баш галдырды: Софи гуртармаг билмәјән карван
сојуг су чиләјән бу кәшф Софини елә сарытды ки, бирдән-бирә өз әл-
ләһини ган ичиндә көрдү, елә бил кечә илә Гәмәрбануну хәнчәһә доғ-
финин гыпгырмызы гана булашмышы; елә бил о лә'л-чәһаһир Со-
фини мин бир рәһкинә чалмаға башлады. Софи јериндәй сичрајыб атын
илә аты гачылајыб чапды.

Тәкчә бир голу гопарылмыш сојутма тојуг елә-еләчә сөјүдүн әл-
тында галды. Софи бүтүн һәјәтиндә биринчи доғә иди ки, белә бәд-
харчлык едирди.

Софи сидг-үрәкдән аллаһа инанан адам иди, фырылдагыч молла-
ларла, јаланчы чадукәрләрлә, адамы чәдди илә һәдәләјән ачкәз сә-
ман Софи аллаһы көмәјә чағырды вә күнләр кечдикчә Софинин үрәји-
ни бүрүмүш о дәли тамаһ һисс дә кечиб кетди.

Амма инди бу һисс кечиб кетмәк билмирди.

Бәлкә она көрә ки, үрәјини лал дәринләриндә Софи өзү о һис-
сә өзүнү мәһб етмәлиди вә күнүн чырачыр истисиндә сону көрүмәјән бу
көзләрдә дылгыр бир бөјүрткан колу көрәндә көзүнә ишыг кәлмәли-
ридат кәзирдији һалда өзү өз ајағлары илә өзүнү кәләчәјин сәфа-
һәтинә апарыр вә әслиндә гуршағында кәзирдији бу варидат дүз ја-
шадығы үчүн, тәмиз јашадығы үчүн, һәмишә көзү тох олдуғу үчүн,
үрәјини ушағлығыны, көнчлијини, ән сағлам кишилик чағларыны башга-
һәһәри на хидмәтдә кечирдији үчүн аллаһын она бәхш етдији һалалча
нағ дејилми?

Софи елә бил ки, диксинди.

Аллаһ?

Аллаһын адыны тутма, рәзил инсан. Бүтүн дунјадаки инсанлар
рәзилдә вә сән ки, бу чүр хәјаллар едирсән, рәзилләрин рәзилсән вә
һәмни өзүндән хәбәрин јох имиш. Бүтүн дунјанын инсанлары рәзил-
ләрсә, онда Маһмуд да рәзилди? Јох, Маһмуд рәзил дејил, Маһмуд...
Софи бу сөзү фикринә кәтирмәк истәмирди, амма нә үчүн? Нә үчүн һә-
һәһәтин көзүнә дүз бахмаг лазым дејил вә нә үчүн һәһәһәтдән гачыб
үмүзү алдатмалыјыг? Һәһәһәт исә бу иди ки, Маһмуд... Үрәкли ол,
Софи үрәкли ол вә сән јолунда өмрүнү чүрүтдүјүн адамлардан әскин
дејилсән, үрәкли ол: Маһмуд ахмаг иди вә Маһмуда баш гошмаг, дун-
јанын бу вахтында мәчһунлуғ еләмәк хәјалына дүшмүш бу ахмағын,
Софи, сөзү ады илә де, бу ахмағын далынча кетмәк она нә верә-
чәк, сәһә нә верәчәк? Көрмәдиң дунян аллаһын әкинчиләри о, әкин-
чиләри ки, башга вахт онлары адам һесаб еләмирик, бизә нечә гәһ-
һәһә чәкиб күлдүләр?

Дунян Софи илә Маһмуд бир-биријлә мубаһисә еләјән ики әкин-
чиләри раст кәддиләр. Мубаһисә торлаг үстүндә иди вә әкинчиләрдән
һәмни о биринә баша салмаг истәјирди ки, саһәсини ики аршын дүз өлч-
ләјиб, сәһв салыб вә нә гәдәр едирдисә о бириси баша дүшмүрдү. Со-
фини илә Маһмуду көрәндә елә бил көзүнә ишыг кәлди:

— Ај башыңызга дөнүм — деди. — Имам Һүсејн јолунда, мәнә
кәһкәк еләјин, бу ганмаз оғлу ганмаза гандырым ки, сәһв еләјир.

Туба — Чәһнәт бағында көзәл вә өзәмәтли бир ағач.

41

Сонра киши саһани нечә өлдүкләрини вә сәһвин нәдә олдуғуну Маһмуда баша салды, сонра да сорушду:

— Нә, ај башына дөнүм, инди сән денән, мән дуз дејирәм, јохса јох?

Бу кәндән кишиләр нә биләјди ки, Маһмудун фикри өзүндә дејил, бу кәндли кишиләр ахы Софи дејилди.

Маһмуд деди:
— Марјәм дуз дејир...
— Нә? — Кишини көзләри бәрәлә галды, сонра икиси дә мүбәһисәләрини јадларындан чыхарыб Софи илә Маһмуду хојду-хојдуја көтүрдү.

— Нә, ким дуз дејир? — Сонра Маһмудун голуну силкәләди.
Сәһвинләјәм, ким дуз дејир?

Киши бир дә сорушду:
Беләдр ишиләр, Софи...

Туталым ки, кетдик о мәл'ун кешиши тапды, сонра нә олсун? Кешиш Маһмуда гыз верәнди? Кими вар инди Маһмудун ки, гызы кешишшдән алыб буна верә? Лап елә туталым ки, Софи әлини гуршагына салды, даш-гаш күчүнә — инсан чиј сүд әмиб, — кешиши разы салды вә кешиш гызыны Маһмуда верди, сонра нә олачак? Софи гуршагындакыны днссиз бир кешиш гызы илә бу әлсиз-ајагсыз Маһмуду вермәлиди ки, алыч, хәрчләјин вә мән дә өләнә гәдәр сизә хидмәт еләјәјәм, бабасы кешиш олан ушағларынызы сахлајачағам? Нә үчүн Нијә ахы? Нијә?

Маһмуд онсуз да пул гәдри билән дејилди вә өзүнүн нәји вар иди сә јолда ач-јалавача пәјламышды. Софини нәсиһәтләри Маһмуда тәсир етмирди вә Маһмуд һәмнишә касыб-кусуба пул верәндә Софи фикрләширди ки, сән бәјәм һатәмн-тан¹ олуб нејләјәчәксән, а бәдбахт Бәјәм дунјанын ки, бу гәдәр ачы вар, онларын һамысыны дојдурма олар?

Зыг Софи баша дүшмүрдү ки, Маһмуд чибиндәкиләри тәкчә өн көрә касыблара пәјламырды ки, ачдырлар, чөрәк јесинләр; Маһмуд бу сәфәр боју һәр аддыма пулун вә үмүмијјәтлә вәридатын, оланын маңасызлыгыны дәрк едирди вә буна көрә дә касыб-кусуб сәдәгә үчү тәшәккүр едәндә өзүнү нағолај һисс едирди. Маһмуда елә кәлирдә ки, әксинә, бир гызыл, ја бир күмүш вермәклә бу адамлары товлајы вә онлар һеч нә баша дүшмүрләр.

Софи һәмнишә фикрләширди ки, јахшы ки, Маһмудун Софини гуршагындан хәбәри јох иди вә әслиндә инди Софини гуршагында дунјада һеч кимин хәбәри јох иди. Тәкчә аллаһдан башга...

Маһмуд атасынын өлдүрүлдүјүнү дә билмирди вә Софи бу бәрәк Маһмуда һеч нә демәмишди. Маһмуд онсуз да јолундан дәнән дејилди вә онсуз да изираблар ичиндә иди вә Маһмудун изирабларынын үстүнә изираб кәтирмәјин нә мәнәсы вар иди? Јахшы, буну ки, баш дүшүрсән, бәс бу нә фикрләрдә кирир башына, ај қафтар? Тез ел чыхар күпү, јыхыл јерә, көзләрини јум, јат.

Софи јата билмирди. Софи көзләрини јуман кими чајда чимән Чәраны көрүрдү.

Очағын исә көзү гызарырды.

Софи галхыб Маһмудун јанында чәмәлди вә јун шалы Маһмудун белиндән чәкиб күпү чыхармаг истәди. Күп бәрк тутмушду вә Софи бир әли илә күпүн ғырағы боју Маһмудун бәдәнини јумшалда-јумшалда о бир әли илә ахыр ки, күпү чыхартды. Маһмудун күрәји күпүн ғырағы кирдәлијиндә гапгара гаралмышды вә Софи көзәрән очағын ишығы елә бил үстүнә бир јекә бардаг илыг су төкдүләр вә бу илыгың гәрдә, дүзләрдә көр өзүнү нечә сојуға вериб, бәс сән һара бахырсан, шәйтаны үрәјиндән, лә'нәг дәнән шәйтана. Әкәр сән дә бу тифилә хәлилик еләсән, демәли өз әлләринлә она гәбир гызырсан, чүнки бу гара үстүндә ки, бу чүр гара фикрләр сәнин үрәјиндә өзүнә јува салыр, бу дунјада Маһмудун гисмәти гәбирдән башга нә ола биләр? һамымырасан, Софи, онда гара торпағын да бағры жарылар вә бүтүн дунја тәт-үст олар.

Софи јаныха-јаныха Маһмудун күрәјини овушдурурду. Сән бир чәлләд дунјанын ишинә бах... Дүз доғуз ил Маһмудун јолуну көзәдиләр, Маһмуд анадан оlanda бүтүн Кәнчә чамәааты хәзинәнин һеһибнәна гырх күн, гырх кечә мүфтә јејиб-ичиб кеф еләди вә инди һәһибнәна Маһмуд бир сәфил кими кол дибиндә белинә күп дојдурб... Наһи гәтүш данышсан, инанмазлар буна... Софи јун шалла Маһмудун үстүнә басдырды ки, күпүн јери сојуғ чәкмәсин вә үрәји јана-јана деди:

— Сән инди көрәк јорған-дөшәкдә јатасан, бала... Күрәјин көмүр кими гаралыб... Јох, бала, сабаһ сәни гојмајачағам бурдан тәрпәнәри... Елә бурадача үстүнү јахшыча басдырам, бүтүн күнү јатарсан, ахшыча тәрләјәрсән, сонра көрәк башымыза нә кәлир...

Софи биринчи дәфә иди ки, Маһмуда «бала» дејирди. Индијә гәдәр Маһмуд Софини ағаларынын оғлу иди, инди исә Маһмудун Софини башга һеч кими јох иди. Елә Софини өзүнүн дә Маһмуддан баш-кими вар иди?

Маһмуд бир сөз демәди вә Маһмудун беләчә сусмағы Софини үрәјиндә бир үмид чырағы јандырды: демәли Маһмуд разы иди сабаһ ачулуғ еләмәјә, онда Софи јенә јалварыб-јахарсын, бәлкә бу дәфә Софи бу сәфәрини мәнәсызлыгыны баша сала биләчәкди... Дунјанын чох шәһәри, кедиб бириндә мәскән салардылар, ев-ешик дүзәләрләр, Софи Маһмуду евләндирәрди...

— Маһмуд...
Маһмуд чаваб вермәди. Софи сојуғ кечмәсин дејә Маһмудун үстүнә салдығы шалын ғырағларыны сәлигјә сала-сала бир дә сәсәдилә:

— Маһмуд, бала...
Маһмуд башыны Софијә сары чевириб сорушду:
— Ешиндирсән, Софи?
— Нәји?
— Ханәндәнин сәсини.

Софи һисс етди ки, бүтүн дамарларындан ахан ган о күпүн јекә кими, гапгара гаралды; Софи онун һалына ачыјырды, үрәјиниң әлләрини дејирди, амма Маһмуд Софини һеч адам һесаб етмирди, инди сөзләри һеч ешитмирди дә, хәјалы Фүзулидир — кимдир, һансы шаиринсә шә'рләриндә иди вә Софи үрәјиндә өзүнү кәмирирди, амма Маһмудун үрәјиндә она маһны охујурдулар...

Лап јахшы олду, Софи, сәнинчүн бу да азды. Сән изираб чәкир-ки, бу јазыг беләчә сојуглајыб, амма о өзү үчүн нәгмә охујур вә һәһибнәна ала салыр. Сәнә бу да азды, арсыз киши. Нә истәјирсән ондан? Фәрдән дөндөрөб һара апарачаған ону? Бәлкә Кәнчәјә апарачағ-

¹ Һатәмн-тан (әсл ады Әбу-әди бин Абдулла бин Сә'д Һатәмдир) VI—VII әсрләрдә јашамыш әрәб әмири вә шаирдир. Бәјүк дөвләти вә һадисәхавәти һағында Шәрг әләминдә бир чох роуәјәтләр мөвдудур.

сан ки, ала, Бајандур хан, кәс буни башыны? Устәлик мәним дә ба
шым пешкәшдир? Нансы башга шәһәрә апарачагсан ону, авам киши
Сән инди һеч өз дәрдин чәкә билмирсән, онун дәрдин дә өзүнә жү
еләјәкәкән? Сән көрмүрсән ки, аллаһ буни белә жарадыб вә бу иш дү
әлән иш дејил? Сән көрмүрсән ки, бу адам елә бир әләчсызлыг ичин
дәди ки, һеч бир ишыг умур көрүмүр?

Софи фикрләшди ки, бәлкә бајаг узагдан кәлән о ханәндә сәс
Һатиф! иди вә Софини инсан олмага вә инсан кими јашамаға чав
рырды?

Софи фикрләшди ки, әлбәттә, ади бир бәндә јох, Саһәәлчән? о
сајды Маһмуду бир көз гырпымында Мәрјәмә јетирәрди, амма Софи
Саһәәлчән дејилди вә Гәләм ләһни-мәһфузда³ нечә јазмышдыса, елә
олачагды.

Зијад ханын өлдүрүлмәси хәбәри кәлиб чатанда Софинин бүгү
нчин һейван бир горху бүрүмүшдү: Бајандур адам көндәриб Маһ
муду да, елә Софинин өзүнү дә өлдүрләчәк, амма инчәвары, Маһму
елә хан оғлу иди ки, ону өлдүрмәјин, ја өлдүрмәјин әһәмијјәт
јох иди вә буна көрә дә Маһмуд барәдә тәдбир көрмәјә Бајандур х
нын һеч вахты јох иди. Дунјанын ишләрини нә билмәк олар, бәл
һеч кимә рәһми кәлмәјән Бајандур ханын Маһмуда рәһми кәлирди
Јох, Софи, һәләлик вахты јох иди, һәләлик рәһми кәлирди, амма
дејирсән, дунјанын ишләрини билән олмас вә һаны о зәманәт ки, б
елә бу кечә Бајандур ханын адамлары кәлиб Маһмудун да, сәнин
башынызы кәсмәјәчәк?

Софи сөвг-тәбиң әли илә гуршағыны јохлады. Бу гуршаг тахы
дығы күндән бәри нечә мүддәт иди ки, бир дәфә дә олсун ачылмамыш
ды вә бүтүн бу мүддәт әрзиндә Софи белиндәки Софи гуршағын дәрдинд
чимә дә билмәмәшиди. Әввәлчә бу гуршаг Софини дарыхдырды, гу
шағын алтындан гарны, бели гашыырды, тәрләјирди, амма сонра
дан јаваш-јаваш Софи бу гуршаға өјрәнди вә инди елә бил ки, б
гуршаг да әли кими, ајағы кими, Софинин бәдәнинин бир һиссәсиди.

Софи гуршагдан һәлә һеч нә көтүрмәшиди. Маһмуд чибинд
киләрин һамсыны пәјләјиб гуртармышды вә инди һеч ким онлара
мәк әләмәдији үчүн, бүтүн дунјада тәк-тәнија галдыглары үчүн јемә
ичмәји өвләри алмалыјды, даһа һеч ким хәлвәти кәтириб Софијә
мәрбанунун тапшырығы илә ләззәтли тәмлар вермирди вә Софи
лары сатды; нечә күн иди ки, һәмни пулла доланырдылар.

Очағын көзү гызарырды.

О чаван ханәндәнин сәси чајын шырылтысына гатышышыды.

О чаван ханәндәнин сәси кечәнин бу гаранлығында бирдән-бир
бир бахышы, бир нәзәри Маһмудун көзләринин габағына кәтирди.
Маһмуд бу бахышлары таныды: алты-једди күн бундан әввәл о Г
мызы Туман Киши беләчә бахды вә кетди; һәмни бахышдан сонра М
муд бир хейли атын белиндә отуруб Гырмызы Туман Кишинин ард
ча бахды вә сән демә һәмни бахышлар, о нәзәр о вахтдан Маһмуд
бејиндә һәкк олуб галыбмыш—инди, кечәнин бу вахтында һәм
бахышлары бирдән-бирә јенә беләчә ајдын көрдү.

О бахышлар нә дејирди?

Һәмни Гырмызы Туман Кишијлә дағларда растлашыдылар.

¹ Һатиф — гәјбән кәлән мөләк сәси. Шәрг әдәбијятында мө'чази
нада да ишләдилер. Јәни ки, үрәјин сәси, гәјбән дејиди.

² Саһәәлчән — Мәһәмәд пәјғәмбәрин ләгәбләриндән бириди.
Һәмәд мәрәч заманы көјүн једдинчи гатына, аллаһын јанына гәдәрки мәс
ни бир көз гырпымында гәт едиб.

³ Ләһни-мәһфуз — дунја Јаранмамышдан әввәл аллаһын Гәләм
варлығына тәлејини јаздығы ләһәди, көјләрә сахланыр.

Маһмуд прәлидә, Софи дә һәмншәки кими онун ардынча даг чы
ры илә үзүјухары галхырдылар вә бу вахт гырмызы туман кәјмиш
ар киши гача-гача дүз онларын габағына чыхды вә өзүнү тамам итир
әли әлиндәки чәрәк парчасыны ики әлилә сипәснә сыхды вә Маһму
дун атынын габағындз дајаныб билмәди ки, нә еләсин.

Бир аз аралыда, јоғун көвдәли бир гөз ағачынын алтында гөч
ар киши отурмушду вә тејха чырыг-чырыг узун бир көјнәкдән башга
гочанын әјниндә һеч нә јох иди. Гөчә о гәдәр арыг иди ки, габыргала
ры бир-бир сәјилырды, башы елә кәлдә сүмүјү иди вә көзләр олан чу
рурун дәрнелијиндән ики хәстә ишыты кәлирди. Гөчә јалпыз һача сү
үкләрдән вә дәридән ибарәт голларыны ирәли узады вә икә дејир
ди, амма нә дејидини баша дүшмәк мүмкүн дејилди, чүнки ағачынд
әләр јох, назик вә тагәтсиз чивити чыхырды.

Маһмуд баша дүшдү ки, Гырмызы Туман Киши гөчанын чөрәји
әлиндән алыб.

Маһмуд голларыны ирәли тутуб јелләјә-јелләјә чивилдәји гөчә
бир дә бахды: јох, инсан анчаг ачлыгдан бу күнә дүшә билмәз, ин
анчаг дәрә әлиндән бу чүр әријә биләр вә сән көрәк ким олсан
белә бир адамын әлиндән чөрәјини тутуб аласан...

Гырмызы Туман Киши чәрәк тикәсини ики әлилә дә сипәснә
а-сыха башыны ашағы әјиб көзләрини јерә дикмишди. Бу Гырмызы
Туман Кишинин јашы бир о гәдәр дә чох дејилди, амма башы, сагга
дә, сипәсинин, голларынын түкләри ағаппаг иди.

Маһмуд:
— Нә үчүн чөрәји о кишинин әлиндән алмысан? — деди. — Сән
көрдүрсән ки, дәрә ону нә күнә салыб? — Сонра Маһмуд кишинин

әлиндәки гыпгырмызы туманы еңли балағындан белинчән көздән
кәтирди вә:—Еһ, сән нә билирсән дәрә нәдир?— деди.

Гырмызы Туман Киши Маһмудун бу сөзләриндән сонра башыны
агары галдырды вә чәми бирчә ан Маһмудун көзләринин ичинә бахды,
јәнә јәнә башыны ашағы салыб динмәз-сөјләмәз чыхыб кетди.
О бирчә анлыг бахыш Маһмуду сарсытды.

Софи онда Маһмудун гарасына дејинирди вә Гырмызы Туман
Киши чыхыб келәндән сонра раһат нәфәс алды; Софи горхурду вә де
јирди ки, ахы сәнин чамәатла нә ишин вар, олмасын елә, олсун белә,
дәрәләјиб салсын бизи ајағынын алтына, варымызы-јохумуз да сој-

Маһмуд атдан дүшүб Софинин дејинмәјинә бахмәјараг онун хур
луида нә ки, јемәк-ичмәк вар иди, һамсыны чыхарыб гөчәја верди
гөчә бир көз гырпымында бүтүн јемәк-ичмәјин һамсыны чындар
чөрәјинин алтында кизләтди, амма Маһмуд гөчанын белә бир чал
һәмни вә ачкөзлүјүнә фикир вермәди вә буна да көрмәди ки, гөчанын
агары көјнәјинин ичиндә башга чәрәк, јемәк дә вар; Маһмуд кернә
дүб Гырмызы Туман Кишинин ардынча бахырды.

Гырмызы Туман Киши көздән итди, амма Маһмуд бир мүддәт
ләрини дағын әтәји илә ашағы дүшән чығырдан чәкмәди.

О бахышлар нә дејирди?

О бахышларда ағры вар иди, изираб вар иди, эзаб вар иди, ам
ни башлычасы, о бахышларда ачыг-ашкар бир ришхәнд вар иди.
О эзаблы бахышлар әслиндә күлүрдү.

Етә бил о бахышлар Маһмуда күлүрдү; бәс сән билирсән дәрә
нәдир?

Кечәнин гаранлығында, чајын шырылтысында, көзәрән очағын
и-јаваш азалан истисиндә вә о чаван ханәндәнин кет-кедә узаг-

өмүр бою та'риятардыга мөнүм олмуш бир адамды; Маһмуд буну билмирди, амма иди, бу кечө чагы, бу чагын саһилинде Гырмызы Туман Кишинин һәмни бахышынын чазибеси о гөдөр күчлү иди ки, экар бу дөм Маһмудун бир чамин-Чамшидин¹ олсады Гырмызы Туман Киши-га бахарды ва жаддан чыкмажан о бахышынын ма'насынын ахтарарды.

Бас Мөржөм?
Жаваш-жаваш чагын шырылтасы да, чаван хаһендөнин сәси да узатлашды, сонра таман жох олду во Маһмуд бу сәссизлик ичинде, бу бошлуг ичинде жухуа кетди ва Маһмудун жухуе эввалчө Мөржөмин ич-руна бојанды, амма сонра кет-кеда бу жуху да Гырмызы Туман Кишин бахышлары ила долду.

Софи һисс етди ки, Маһмуд јатыб, амма Софи јата билмирди. Софи эли ила гуршагыны бир дө јохлады. Софи эли ила гуршага? Нијә јохлајырды? Сән дө јыхыл јат бир та-рәфдә, кечанин хәриндәсә, сәһәрин шәри јахшыды, јат бәдбәхт Софи, јат, мискин Софи, јат. Јат ки, сәһәр дуруб јенә некөрчилјини давам еләјәрсән...

Софи бүтүн өмүр боју гашијәкеш² олмушду, амма бу өртүјү нә та-дәр кәздирмәк оларды?
Бајаг узатган ешидилән о ханәдә зәнкуләсн Софини о бири дун-јанын јох, бу дунјанын Ән Јуксәк Будагына³ сәсләјирди ва өмүрүнүн бә-чагында кол-көс дибини өзүнә маскән еләмә дејирди.

Гырх алты ил ки, бу гөдөр ишыгысыз јашамышды, Хызыр даһа һе-вахт Софини илладайна јетмәјәчөкди⁴ ва Софи өзү өзүнә көмәк елә-мәли иди.
Софи јенә дө әли ила гуршагыны јохлады. Бу гуршагдан дунјада һеч кимин хәбәри јох иди, тәкчә Софини өзүндөн башга ва бир дө аллаһдан башга.

Һәмни кечө гаранлыгында Софи һеч вахт дунјадагы бир гәтијә-дунја ва өз-өзүнә пычылдады:
— Аллаһ гафирүззәибди⁵...
Очагын көзү јаныб күлә дөнүрдү ва очаг јаваш-јаваш тамам за-ифләјирди, сөнүрдү.

XIII

Булулдар гыпгырмызы гызармышды ва бу лопа-лопа гырмызы бу-лулдар көз ишләдикчә узанан бозумтул чөллүкдә бозумтул-гырмызы дунја бир дунја јаратмышды ва елә бил ки, бу бозумтул-гырмызы дунја һеч вахт чанлы бир мөхлү олмаммышды, бурада нәфәс илыгылында чанлы һәрәртиндөн әсәр-әләмәт јох иди.

Булулдар батмагда олан күнәшин багагыны кәсмишди.
Бу бозумтул-гырмызы дунјада онлар үч нәфәр иди: Маһмуд ила диләринчән узанмыш боз көнәкдөн башга әјиндә һеч нә олма-арыг, узун, ајагы јалын бир киши иди ва бир дө чыр-чындыр ичин олан, амма аддымларында, һәркәтләриндә, бахышында бу чыр-чы-дыр ичиндәки сағлам бәдәнинин күчү һисс едилән ала көз, сарышы бир оғлан иди.

¹ Чамин - Чамшид — Шәрг рәвәјәтинә көрә һөкмдар чамидыр ва бу чамын ичинә баханда нәји ва кими арзулајырсанса, көрә дәрәсән.

² Гашијәкеш — һәрфи ма'насы «јәһәрин өртүјүнү кәздирән дөмөндир; ма'чәзи ма'насы исе «биринә силг-үрөкдөн ва сәдагәзлә гулдуг адаг» дәмәндир.

³ Ән Јуксәк Будаг — Шәрг фәлсафәсиндә чөннәтин рәмәли.

⁴ Әфсанәлә көрә Хызыр азымыш јолчулары хиләс елир.

⁵ Гафирүззәиб — күнаһлары багышлајан.

Ајагы Јалын Киши из ахтаран ит кими бир дәфә дө олсун башы-ны галдырыб көзүнү јердән чөкмирди.

— Бах, бурадан кечиблар — дејирди ва дашларын, колларын үс-түндә тәкчә өзүнүн сечә билдији из илә Чамаатын ардынча кедирди ва аддымлајырды.

Бајаг әхлагысыз әрәб, ермәни, јәһуди ва јунан арваллары дөста-синә раст кәлдиләр ва бу дөстәни көрән Ајагы Јалын Киши деди ки, Чамаат јахындадыр.

Әхлагысыз арваллар дөстәсиндә гыршылы үзү күнүн алтында ја-һыб гәһвәји рәнк алмыш, гырх беш-әлли јашларында арыг бир арвал сонра дилинин агазына салыб чыхара-чыхара даһа да ити ојнатды ва а-зынын сују дилинин учундан ахыб јерә төкүлдү; арвал бир дө көз вур-данын сәрт әлини һисс етди. Сарышын оғлан күчлү әли ила Маһмудун ила јанашы аддымламага башлады.

Сүбһ теэдән индијә кими агазыны ачыб бир көлмә дө сөз дәмәјән бу Сарышын Оғлан бәлкә лал иди? Амма онун һәмишә узаклага ба-дан ала көзләри фикирли ва кәдәрли иди ва бу адам шүбһәсиз ки, өзү ила данышырды, өзү-өзүнүн мусаһиби олурду; әлбәттә, Маһмуд бу сөзбәтәк сөһбәти ешитмирди, амма һисс едирди ва Маһмуд бурасыны да һисс едирди ки, Сарышын Оғланын үрәји сакит дејилди ва бу үрәк дилинз бир гарын чөрәјин, јалныз дири галмағын, јашамағын дәрдини чөкмирди...

Әхлагысыз арваллар дөстәси архада галды.

Маһмуд бу ики нәфәрә бу күн сүбһ теэдән раст кәлди, даһа доғ-русу, онлар Маһмуда раст кәлди. Маһмуд нечә күн иди ки, чөллү-би-абанда азымышды, һара кетдијини билмирди, һеч кимә дө раст кәл-дирди, чибиндә ики гызыл сиккә ола-ола нечә күн иди ки, дилинә һеч нә дөјмирди. Тасырага күн ахшам Әрзурум дағларына галхан ара-да јолу ила кедә-кедә өзү дө билмәмишди, јолдан чыхмышды, аз-зымышды.

Гәрибә иди, Маһмуд һара кетдијини билмирди, һеч кимә раст кәл-дирди, бу чөлләри, дағлары тәк долашырды, амма Маһмуд дарыхмырды, һа бил һеч һара тәләсмирди ва һәтта бәзән Маһмуда елә кәлирди ки, дилиндә һеч кими көрмәк истәмәри, бөлчә тәк-тәһна олмаг истәјир... Маһмуд бу һиссән гачырды, чүнки сөвг-тәбии дурду ки, өзүнү һә-ми һиссин ихтијарына верәс онун үчүн һәјатда һәр шеј дөјишәр, баш-лашар, Маһмуд өзү дө башга бир адам олар ва о заман, әлбәттә, јер үстүндә даһа Мәрјәмни һеч вахт һеч кими олмас.

Бу күн сүбһ теэдән бу ики нәфәр кәлөндә Маһмуд колларын ди-линдән јемәли пенчәр ахтарырды ва Ајагы Јалын Киши Маһмуду кө-рән кими сорушду:

— Чамаат һара кетди?

Маһмуд чөллү-бијабанда бирдән-бирә пәјда олмуш бу Ајагы Ја-лын Кишијә һеч нә дејә билмәди ва Ајагы Јалын Киши дө баша дүшдү.

Маһмуд Чамааты танымыр, Маһмуд ачды ва кимсәсизди.

— Кәл — деди Ајагы Јалын Киши. — Чамаатда һәмишә чөрәк танымыр. — Сонра удгунду ва назик, арыг богазынын учу сәрт, ири-дүшүмү галхды, енди.

Маһмуд Ајагы Јалын Кишинин ардынча аддымлады ва өзү дө тө-күб етди ки, нечә олду ки, танымадан, билмәдән бу кишинин ардын-чә дүшдү. «Чөрәк» сөзүнүн нә јаман сәһри, гүввәси вар иди... Јох,

мис сәһәнкин ағзыдан ахыб гул Әһмәдин башына төкүлдү вә бу заман
дәрдийг еләдиңи ијирми үч ил мүддәтиндә 1211 инсан башы кәсмишиди,
өрмә 1212-чи адамын башыны кәсә билмәди, чәми үч күмүшдән әтәри
вә һәмин мәһкәмәнин адамлары Чәллад башыны кәсәжә үрәји кәлмәди
ду, гулағларыны кәсдиләр, зиндана салдылар. Бир зәррә дә күп шығы
дүшмәжән һәмин әүлмәт зинданда Чәллад Казым дунянын рәнкәрини
кәзүини габагына кәтирди, сәһәр күнүн чыкмагына, ахшан батмагы-
ны көрдү вә елә бил ки, бүтүн өмрү боју долмуш синәсидән фәләсәфи
ше'рләр ахыб кәлди, Чәллад Казымн өзү дә шаир олды. Неч ким бил-
мәди ки, Чәллад Казым зиндандан һәзәрә Микајыл гачырыб; дунянын ишләри-
ни вә битәмәк оларды, бәлкә елә доғурдан да белә иди... Чәллад Казым
ахыб кәлән гәзәлләр, гәсидәләри, мүрәббиләри, бугаг кими синәсидән
дәри, гит'әләри, бејләри јазыја көчүрүрдү вә бу ше'рләр чох гәлиб
кәдүрләри үчүн адамларын һафизәсиндә галырды, унутулурду. Чә-
ллад Казым бәдәһәтәт фәләсәфи ше'рләр дејә-дејә кәсирди.

Ел ашығы Таһир Мирзә Карвангыран шәһәрлини һакими Һатәм
Мәлијин ғызы Күләндама ашиг олмушду вә Таһир Мирзәнин Күләнда-
маһи кәзәллијиндән, һичранын иштирабларындан, ағырлығындан, сә-
мий бирсиз ашигин јара јетишмәк вә јар илә гол-бојун олмаг арзусундан
сөһбәт ачан гошмалары халгын дилинин әзбәри олмушду. Һәмин гош-
малара гулағ асан Һатәм Мәлик анд ичмишиди ки, онун кими бир ата-
малара гулағ асан Һатәм Мәлик анд ичмишиди ки, онун дилини дејән дилини
дунш ғызына тамаһ салмыш Таһир Мирзәнин гошма дејән дилини де-
күн ел ашығынын кәндлиси Харкеш Маһмуд Таһир Мирзәјә бојун олды
ки, елә еләјәчәјәм ки, Күләндама сәнә кәстәрәчәјәм вә бүтүн әсә-
һатәм Мәлијә сөз верди ки, елә еләјәчәјәм ки, Таһир Мирзә кечәчәк
сәнин әлине вә Һатәм Мәлијидән дә пул алды. Таһир Мирзә Һатәм Мә-
лијин әлине кечди вә Һатәм Мәлик анд ичдији кими дә еләди: Таһир
Мирзәнин дилини дибиндән чыхартдырды, он бармагынын онуну да диб-
биндән кәсирди, амма Һатәм Мәлик бурасындан да хәбәр тутду ки,
Харкеш Маһмуд Таһир Мирзәдән дә пул алыб, Һатәм Мәлик өз та-
лардан зәһләс кедирди вә онлара гаршы мубаризә апарырды. Хар-
кеш Маһмуд баша дүшдү ки, ишләр хараблы вә дидәркин дүшү-
ахырда Чәмаата гошулды.

Гул Мәһәмәдлә Харкеш Маһмудун чәлләрдән чәкиб кәтирдиклә-
ри һәмин јабыны Чәллад Казым бир из бундан әввәл бу гајалыгда кә-
мишиди.

Чәллад Казымн атасы да чәллад олмушду, бабасы да чәллад
олмушду вә һама елә билирди ки, Чәллад Казымн оғлу Әлифәттай
да чәллад олачаг, амма елә гәрибә бир әһвалат баш верди ки, халг ма-
галды: Чәллад Мәһсүнүн пәтисчи, Чәллад Ғырмазы Фәтулланын пә-
тисчи, Чәллад Казымн оғлу Әлифәттай бирдән-бирә ше'р јазмаг
башлады вә Әлифәттаһын јаздыны ашиғанә гәзәлләр чаванларын о-
дәр хошуна кәлирди ки, бу гәзәлләрин үзүңү көчүрүб «гур'ан» кими
бојунларындан асырдылар. Чәллад Казым баша дүшүрдү ки, Әлифәт-
таһын бирдән-бирә гәзәл вә гәсидәләр јазмагы ади иш дејил вә Чә-
лад Казым бурасыны да һисс едирди ки, бу ишдә нә исә вар вә әслин
бахсан һәмин «нә исә» елә Чәллад Казымн өзүндән кәлир; буну һисс
едирди вә бүтүн үрәјин бүрүмүш бир хофла көзләјирди ки, бу иш
ахыры нә олачаг. Чәллад Казым мәһкәмәнин һәкмү илә дабана дејмә-
дән, эл вә ајаг, гулағ вә бурун кәсмәкдән, көз чыхартмагдан сачајы чә-

дәрдийг еләдиңи ијирми үч ил мүддәтиндә 1211 инсан башы кәсмишиди,
өрмә 1212-чи адамын башыны кәсә билмәди, чәми үч күмүшдән әтәри
вә һәмин мәһкәмәнин адамлары Чәллад башыны кәсәжә үрәји кәлмәди
ду, гулағларыны кәсдиләр, зиндана салдылар. Бир зәррә дә күп шығы
дүшмәжән һәмин әүлмәт зинданда Чәллад Казым дунянын рәнкәрини
кәзүини габагына кәтирди, сәһәр күнүн чыкмагына, ахшан батмагы-
ны көрдү вә елә бил ки, бүтүн өмрү боју долмуш синәсидән фәләсәфи
ше'рләр ахыб кәлди, Чәллад Казымн өзү дә шаир олды. Неч ким бил-
мәди ки, Чәллад Казым зиндандан һәзәрә Микајыл гачырыб; дунянын ишләри-
ни вә битәмәк оларды, бәлкә елә доғурдан да белә иди... Чәллад Казым
ахыб кәлән гәзәлләр, гәсидәләри, мүрәббиләри, бугаг кими синәсидән
дәри, гит'әләри, бејләри јазыја көчүрүрдү вә бу ше'рләр чох гәлиб
кәдүрләри үчүн адамларын һафизәсиндә галырды, унутулурду. Чә-
ллад Казым бәдәһәтәт фәләсәфи ше'рләр дејә-дејә кәсирди.

Чәмаат елә гајалыгдача очаг чатыб Чәллад Казымн фәләсәфи
ше'рләр сөјләјә-сөјләјә кәсдији јабыны кабаб еләјиб јемшиди вә одла
гајалара, гајаларын арасында бозаран гәраткыш колларына, Чәма-
атын чыр-чындырына һопмушду. Ора-бура атылмыш ири јабы габырга-
лары, омба сүмүкләри, бел вә бојун фәгәрәләри ағалпаг ағарырды вә бу
сүмүкләрин әти елә јејилишиди ки, тамам тәртәмиз иди вә Сүмүкләр
бу сүмүкләрдә јемәјә бир шеј тапмајачагдылар, гајаларын дибини ах-
кәдиләр.

Сүмүкләр корлардан, чолағлардан, чүзам, бурс вә мисри хәста-
ликләринә тутулмуш адамлардан ибарәт бир дәстә иди вә һама тә-
рәфиндән, һәтта Чәмаат тәрәфиндән дә говулмуш бу инсанлар һәминә
бир аз аралыда Чәмаатын ардынча кедирди вә Чәмаатын габагындан
таландарла јашајырды.

Һәмин бозумтул-гырмазы дунянын гырмазысы јаваш-јаваш аза-
дырды вә күнәш һәлә гызартысы тамам чәкилмәмиш гара булудларын
архасында батдыгча елә бил ки, јемәкдән сонра адла-будда гајалы-
на сәпәләниб динчәлән Чәмаат адиләширди; булудларын гырмазы кәл-
әси илә бәрәбәр, бу адамларын гејри-адилји дә чәкилиб кедирди
вә бу заман бүтүн бу гајалыгы бүрүмүш сәфәләт нечә вардыса, елә дә
көрүнүрдү.

Маһмуд, Сарышын Оғлан вә Ајағы Јалын Киши гајалыга кәләндә
дилара фикир верон олмады вә Ајағы Јалын Киши арылығына, јор-
тулуғуна јарашмајан бир чәлдликлә әтрафына сүмүкләр атылмыш
чаг јеринә тәрәф гачды. Сарышын Оғлан јерә отуруб күрәјини бир
кәрәз парчасына сөјкәди вә әски сарышмыш ајағларыны овхалады, Маһ-
муд исә нечә дајанмышдыса, еләчә дә дајанды, тәрәймәди.

Маһмуд көзләрини бу сәфәләтдән чәкә билмирди. Сәфәрә чыхды-
нә мүддәт әрзиндә Маһмуд јахшы баша дүшүшүдү ки, дунја башга
дуняды вә бәзән өз иштираблары, гајғылары Маһмуда чох кичик кө-
түрүрдү, амма Маһмуд ағына кәтирмәзди ки, бу башга дунянын
әрвиндә дә бу дәрәчәдә бир сәфәләт доләшир.

Маһмуд гајалыга сәпәләниш бу адамлары бир-бир көздән ке-
тирди вә буларын арасында Маһмуд Ғырмазы Туман Кишини
кәрдү.

—Инсаанлар!.. Инсаанлар!.. Агалар!..
—Ики шаһи вердик данышдырдыг, инди үч шаһи веририк, көс
мэзи! Чамаат күлмөкдөн гөшш едә-едә даһа артыг бир еһтирас вә ла
зәтлә эһинә кечәни Маһмудун башына тулазламаға башлады: даһ
көмүр, көсөв, ат сүмүү...
—Овчуду бу, марал кәзир!..

Бу вахт Чамаатын арасындан гыврым пырпызаглы сачлары ага
паг агармыш бир гары ортаја јујурду вә арзында тунурчөк сычраја
сычраја назик сәсија күчү кәлдикчә гышгыра-гышгыра данышма
башлады:

—Күнләрин бир күнү күн тутулду, күндүз гаранлыг олду. Мәли
Чаббар пәдшаһла Мәлик Сәттар пәдшаһ әндамлары јанмыш арвалла
рыјнан дәннзин гырагына чыхдылар ки, көрсүндәр бу нечә ишти? Бир
дән дәрјадан бир балыг чыхды, бунларын дөрдүнү дә улду. Ушагла
дән дәрјадан бир балыг чыхды, билирсән нә еләди? Сәнин кимисини би
галды јетим! Бирә гыз иди. Билирсән нә еләди? Сәнин кимисини би
ларынын арасындан јанышды.—Деди, овчу, овдан данышмасан, бура
марам! Сыхачағам!

Маһмудун һәја, абыр һисси ичиндән гоһан бағыртыны боғду
Маһмуд бүтүн әтрафына јығылмыш вә инди бу чыр чыдырын ичиндә
дүнјанын ән хошбәхт адамлары кими ләззәтлә күлә-күлә аз гала
ләриндән кедән Чамаата баха-баха баша дүшдү ки, әслиндә инсаан
хошбәхт олмағы үчүн чоһ аз шеј ләзимды вә үмумијјәтлә һәлә мә
деја ки, хошбәхтлик нәди...

Чамаатын ичиндә тәк динини ағарда-ағарда ән чоһ угунуб кедә
Гысыр Гары иди. Чәјрандан сонра гүрбәт елләрдә тәк галыб чөллә
дүшүш вә ахырда Чамаата гошулмуш Гысыр Гары бу мүддәт әрзи
дә о гәдәр ачлыг вә әзәб-әзијјәт чәкмишди ки, Кәнчә дә јадындан чы
мышды, Чәранын вәфасызлыгы да јадындан чыхмышды, Маһмуд
јадындан чыхмышды вә әслиндә Гысыр Гары јалныз инди дүнјанын
сәрбәст вә гајғысыз адамы иди: Гысыр Гары даһа нә пул газанмаг га
гын чәкирди, нә ара вурмаг, ара дүзәлтмәк гајғысы, нә дә сабаһки кү
нүн гајғысыны, чүнки сабаһки күн јох иди вә күнләр һамысы бир
биринин ејни иди, бир-биринин күзкүдәки әкиси иди; там азад вә
диасыз бир һајат дүнәин, бу күнүн вә сабаһын ејнилијиндә да
едирди: әлинә кечәни је вә јаша.

Маһмуд һисс едирди ки, бүтүн сифәти гыпгырмызы гызарыб вә
гызарты Мухтар Бәдһејбәтнин гурумуш дырнагларынын батдығы јердә
сүзүлүб кәлан исти ганын гызартысы дејилди. Әлбәттә, Маһмуд
дәм бу ағбаш гарынын хәрчәнк бармагларындан дартыны гуртара
ләрди, өзүнү сылдырым гајалыгдан туллаја биләрдә вә бу заман
шеј соһа јетәрди. Маһмуд һәмнин азадлыгын, һәмнин јохсузлуғун јушк
луғуну бүтүн бәдәни илә һисс етди, амма бу хошбәхт Чамаат бу
дәли бир еһтирасла көзләјирди ки, бу тамашанын ахыры нә олачаг
бу Чамаатын ки, сифәтиндә бу гәдәр хошбәхтлик вар иди, бунун мү
билиндә Маһмудун сифәтинин алышыб јанмасы бир һеч иди вә Ма
муд данышды, овдан данышды:

—Ова чыхдым бир күн. Габағымдан бир довшан гачды, ајагла
јох иди!..

Чамаат бәркдән күлдү.

—Јај көтүрмүшдүм, ох көтүрмәмшишдим. Оху атдым, довшаны
рә сәрдим!..

Чамаат даһа да бәркдән күлдү.

—Тижәси јох бычағым вар иди, чибимдән чыхартдым, довшан
сојдум!..

64

Мухтар Бәдһејбәт:

—Чаным ај довшан!—дејиб даһа күлмөкдән ајаг үстә дајана бил
мәди вә јерә отуруб гурудулмуш әлинин гаһач бармаглары илә торпа
ры дејәчләјә-дејәчләјә угунуб кетди.

—Алтыјох бир газан тапдым. Довшанын әтини алтыјох газанда
товурдум!..

Ағбаш гары әлини бурахмышды вә о да Мухтар Бәдһејбәтнин ја
рында јерә отуруб күлмөкдән аз галырды гәшш етсин. Маһмуд даһа
бу адамлара баха-баха, аглаја-аглаја дејилди. Маһмуд угунуб кедән
хошбәхт иди ки, Чамаат оуну агламағын көрмүр, баша дүшмүр вә бу дәм
дән хырда тум көзләрини Маһмуддан кизләтди вә Маһмуд јалныз ин
ди баша дүшдү ки, Зијад хан аглајармыш.

—Једди мин једди јүз јетмиш једди овчу достуму чағырдым кәлди.
Һамымыз једик, һәлә артыг да галды!..

Чамаат күлмөкдән дојмаг билмирди:

—Једди мин...
—Једди јүз...
—...јетмиш једди...
—Сонра нә олду?
—Артығыны бағладыг гуршағымыза, бир хоруз әмәлә кәлди. Бу
хоруза миндик, јола дүзәлди...
Чамаат тәзәдән угунуб кетди:
—Хоруза...
—Хоруза миндиләр...
Вә бу заман дүнјанын көрүнмәмиш бир һадисәси баш верди: угун
уб гәдән аз гала өзүндән кедән Гысыр Гарыја бирдән-бирә елә кәлди
бурун бөјүдү вә әлини буруна апаранда көрдү ки, јох, бу бурун
дејил, бу—димдикли. Гысыр Гары димдик чыхармышды, сонра Гысыр
Гары бүтүн варлығыны сарсытмыш бир дәһшәт ичиндә көрдү ки, бәд
әһәлини туш ләләкләр чыхыр вә бүтүн бәдәни бу ләләкләрлә өртүлүр
вә Гысыр Гары гышгырмаг истәди, Чамаатын көмәјә чағырмаг истәди,
амма гышгырмаг әвәзинә, гарға кими гарылдамаға башлады вә бүтүн
бәдәнини сарсытмыш о дәһшәт дә елә бил ки, өтүб кетди, хош бир ни
ранчылыгла әвәз олунду.

Һәмнин гарға гырылытыны һеч ким ешитмәди, һамынын фикри
җәри Маһмудун јанында иди, һамы күлмөкдән гәшш едирди вә һеч
күни көрмәди ки, Гысыр Гары бирдән-бирә нечә кичилди, нечә көзкө
көри ченүб јекә вә гара бир гарға олду, сонра о гајалыгдан нечә ајры
б-б уча-уча көјә галхды, Чамаатын башы үстә кичи дөврә вурду,
сонра да уча-уча бу јерләрдән узаглашды, көјүн дәринликләриндә көз
үнү итди...

—Хоруза...
—Хоруза миндиләр...
—Бәс сонра?..
—Сонра нә олду?
—Габағымыза бир чај чыхды. Чајдан тапдыг бир палан. Паланы
кәдүк, ичиндән...
—Јох, паланы сөкмәјини! —Бу сөзләри бүтүн өмрү боју чийинә па
нын алыб јүк дашымыш һәмбал Өмәрушағы деди; һәмбал Өмәрушағы
данышды, даһа голунда күч галмамышды, јүк дашыја билмирди,
бу мүддәт сәфил долашыб Чамаата гошулмушду вә инди дејсән һәм
бал Өмәрушағы күлмөкдән дәли олмушду, чүнки бирдән-бирә вар кү-

Баба Кешини јер узунда он мөһин адамдан бири-иди ки, Мүгәддәс Евин сирләринә бөләд иди вә артыг Мүгәддәс Евдән һансы алачы кәтүрчәһини билдирди: Мәрјәмни пак, тәмиз бәдәннә һеч бир дин дүшмәнинни, һеч бир нәфәскарин көзүнә көрүмәјәчәкди.

Сонра Мүгәддәс Ев бүтөв көрүндү. Чылпаг гајаларын тојуиунда тәк-тәһна учалан бу гәдним бинанын да сал дашлары күмбәзи кими гајалгара гаралмышды вә Баба Кешини јахынлашдыгча бу бөјүк биһаһини дәмшилдә, күмбәзиндә вәһши көјәрчинләрнин буладыгы јерләр адда-булда ағарырды.

Баба Кешини билдирди ки, Мүгәддәс Евин күмбәзи гызылдан дејил, амма һәр һалда Мүгәддәс Евин бу гәдәр садә вә дүңјөн көркәми елә бил ки, Баба Кешини бир анлыг сарсытды, амма елә һәмнин анда да Баба Кешини баша дүшдү ки, әслиндә белә дә олмалыды, о гүдрәт һифигәтән бөјүкдүр, гадирдир ки, дүңјаны мөһв едән сәрвәтдән вә дәли едән көзәллигдән јүксәкдәдир.

Баба Кешини Мүгәддәс Гочаны да һеч вахт көрмәмшиди, амма Мүгәддәс Гочаны да көрөн кими таныды. Мүгәддәс Гоча сөмә'әсиндән чыгып ән ади бир бәндә кими Мүгәддәс Евин габагында јердә отурмушду, әјиндә узун-узун илләрдән бари чырылыб дағылышы чод кәтәндән узун ағ көјнәк вар иди, ајаглары јалын вә чиркли иди, бу арыг адамның узун сагалы, узун сәјрәк сачлары да тамам ағармышды, алны, јанарлары, әлләри гырыш ичиндә иди вә Баба Кешини јахынлашдыгча кәтәкәдә артан бир һејрәтлә көрүрдү ки, Мүгәддәс Гочанын чевик көзләри нә гифәсәнә, нә сач-сагалынын күмүшүнә, нә дә бәдәнинин, сифәтинин гырышына ујушур. Мүгәддәс Гочанын көзләриндә ачыг-ашкар бир еһтирас вар иди, дүңјанын һисс-һөјочанлары вар иди.

Баба Кешини көлиб Мүгәддәс Гоча илә үзбәүз дајанды. Баба Кешини галиб иди, Мүгәддәс Евин гаршысында дајанмышды вә тамам әмин иди ки, Мүгәддәс Евин гагысы үзүнә ачылачагды вә бууунда да дүңјанын Мәрјәм тамизлији һифз олуначагды, амма, амма Баба Кешини үрәјиндә һеч бир севинч јох иди.

Мүгәддәс Гоча әлләри илә арыг, узун дизләрини гучаглајыб бир јердә дајанмајан көзләрини алтдан јухары зәннлә Баба Кешини әнләмшиди вә Баба Кешини бу көзләрдә бир истеһза, ришхәнд көрдү. Баба Кешини галын гашлары чатылды: нә исе олмушду...

...Баба Кешини дүз һисс етмишиди.

Бу Мүгәддәс Ев узун-узун әсрләр боју биринчи дәфә иди ки, белә бир дәјнишмәнни, белә бир чеврилмәнни шаһиди олурду.

Бир һечә күн бундан әввәл дүз алтмыш дөрд ил үч әј једди күн Мүгәддәс Евин јанындакы ичи чылпаг сөмә'әсиндә јашајан вә бир-бирини ејни олан күнләрнин сәһәрин көзү ачылаидан кәчәнин јарысына гәдәр ибадәтдә кечирән вә мүгәддәслик рүтбәсинә галдырылмыш бу гоча раһиб бирдән-бирә гаршысындакы мөшәли дагы көрдү вә бу мәнзәрә гоча раһибни елә сарсытды ки, һәмнин ана гәдәр инсанын белә бир сарсынтыја гадир олдуғуну билмәзди.

Һәмни јашыл мөшәли даг алтмыш дөрд ил үч әј једди күн иди ки һәмнишә гоча раһиблә үзбәүз олмушду вә јәгин ки, јәј вахтлары һәмнишә дә беләчә јашыл олмушду, күн һәмнишә беләчә бу мөшәнин үстүнә дүшүшүдү, амма тәбиәтин бу көзәллијини көрмәк үчүн гоча раһиб алтмыш дөрд ил үч әј једди күн вахт лазым олмушду.

Гоча раһибни үрәјиндән бир санчы голду. Сон заманлар үрәји тез тез ағрыјарды, амма гоча раһиб баша дүшдү ки, инди үрәјиндәки санчы һәмни ағрылардан дејил.

Гоча раһиб чаванлыгында лал вә бир аз һавалы гоншу гызла кунәһ ишләдиз, сонрадан бу кунәһни јумаг үчүн кушәнишини олмушду вә дүз алтмыш дөрд ил үч әј једди күн лазым һисс ки, сәккизики күн сәһәр тәздән кунән алтанда күлән бу гаршы мөшәјә бахсын вә бирчә аннан ичиндә дәрк етсин ки, әслиндә кунәһи һәмни чаван гызла јох, сонрадан етмишди; дәрк етсин ки, ејнлә кунәһи һәмни чаван гызла о кәсдир ки, дүңјанын бу мөшә көзәллији кими ән ади көзәллијини бәләһәкәр о кәсдир ки, күнләрнин бош вә ма'насыз бир ејнијәтә деңдә булары јалныз алтмыш дөрд ил үч әј једди күндән сонра баша дүшүр. Алтмыш дөрд ил үч әј једди күндән сонра баша дүшүр, әтәдә кечирмиш гоча раһиб һеч бир тәрәддүд етмәдән өмрүнү ибадәт бир тәрәддүдсүз бирчә анны ичиндә дәрк етди ки, бүтүн өмрү һәдә билмәјиб ки, өмрү нечә кедиб.

Бирдән-бирә бүтүн варлыгына һаким көсилмиш бу сарсынтылар ичиндә гоча раһибә ләззәт едән бирчә шеј бу иди ки, дүңјадан хәбәрләри вә даһыны ачсајды, өпмәјә һазыр идиләр...

...Баба Кешини Мүгәддәс Гочанын адышыб-јанан көзләринә баха-бахша баша дүшдү ки, инди бир сөз сорушса, бир сөз десә, елә чаваб берәдән јыгыб Мүгәддәс Гочанын јанында бүтүн күчүнү бәләһәкәр рәнкә бојанмыш дарвазасынын гаршысында дајанды. Бу бөјүк, мөһәддәди.

Бу вахт Баба Кешини һеч вахт ағлына кәтирә билмәјәчәји бир дәннә баш верди: о доғма, мөһрибан пычылыты: «Мән сәндән ајрылмајам!». Мән сәндән ајрылмајам!.. — деди вә Баба Кешини о пычылытын ичүб кетмәјини, ајрылмагыны аз гала һисс етди вә ағрылдаја ачылмаға башлады.

Баба Кешини бу чырылты ичиндә һисс едирди ки, бир чүт алышы-јанан көз күрәкләринә санчылыб вә Баба Кешини бүтүн күчүнү тәһләсә дә өзүнү сахлаја билмәди вә башыны архаја чевирди. Мүгәддәс Гоча бајагкы зәннлә Баба Кешини чевирди. Баба Кешини сорушду:

— Нә демәк истәјирсән, ата?

Мүгәддәс Гоча зәннлә бахан дәли көзләрини гыјды вә деди:
— Көрүрсән, о дарваза сәнин үзүнә ачылыр. Амма көрәк ачылмады.

— Нә үчүн, ата?

— Сән ики һагг ашигини бир-бириндән ајырырсән.
Баба Кешини даһа һеч нә сорушмады.

Мүгәддәс Гоча һәр шеји билдирди вә бир дә ки, бәлкә бу сөзләри Мүгәддәс Гоча демирди, бу сөзләри елә Баба Кешини өзү өзүнә билдирди? Бу фикир аз галды Баба Кешини гамарлајыб Мүгәддәс Евин аш-јаваш чырылдаја-чырылдаја ачылан ағыр, гара дарвазасына ашынса вә Баба Кешини бүтүн варлыгы илә баша дүшдү ки, тәләсәк лазымды, һәмкан даһилиндә тәләсмәк лазымды, јохса һәр шеј алт-олур.

Мүгәддәс Гоча әлини уздыб узун бармағы илә Мүгәддәс Евин дарвазасыны көстәрди:

¹ Сөмә'ә — төри-дүңја олмуш софи вә заһидләрин һүчрәси.

— Ела билдирсан онлар кимсә хошбахтлик кәтириб?
Баба Кешиш деди:
— Мән хошбахтлик ахтармырам, ата, мән тәмизлик истајирәм.
— Тәмизлик, паклык истајирсан? Ахы сән корсан! Сән тәмизлик
паклыкчә неча көрә билдирсан?
— Мән сәни көрүрәм, ата.

— Јазыг инсан, мискни инсан! — Мүгәддәс Гоча јашына јараш-
мајан бир чәддиклә ајага сыйралды. — Өмрүнү һәдәр кечирмиш ах-
мај бир точанын симасында тәмизлик көрүрсән, амма бу дағлары көр-
мүрсән, бу мешаләри, бу күноши көрмүрсән! Заваллы инсан! Тәбиәт сә-
нә ики көз вериб, амма сән кор јашајырсан вә кор да өләчәксән! — Мү-
гәддәс Гоча өзү өз сөзүнү тәкзиб етди. — Өләчәксән? Сән бәјәм ө-
дәјләрмәңи? Өлүсән! Өлүсән. Өлүсән! — Мүгәддәс Гоча бу чүр гишгыра
гышгыра мешәјә тәрәф гачды, елә бил өзүнә јер тана билмирди, елә бил
кимсә Мүгәддәс Гочаны говурду.

Бу нә иди белә? Иблисми Мүгәддәс Гочанын гиғәфәсинә кирмиш-
ди? Баба Кешиш баша дүшүрду ки, јох, белә дејил, көзләри дәли бил-
диләрди вә әлләри илә өзүн көјнәзини балағынма ју-
парылаты илә ишылдајан вә әлләри илә өзүн көјнәзини балағынма ју-
хари галдырыб јашына, санына јарашмајан бир јуңкулүклә мешә-
тәрәф гачан бу гоча Мүгәддәс Гочанын өзүдү вә Баба Кешиш бураса
ны да баша дүшүрду ки, даһа бу барәдә фикирләшмәк лазым дејил-
тәләсмәк лазымдыр, бу јерләрдән тез чыхыб кетмәк лазымдыр.

Дарваза тамам ачылды вә Баба Кешиш ичәри кирди.

Бу бәмбош, сојут вә рүтубәтли залда вәһши көјәрчин пејиниш
уфунәти баш чатладырды вә орда-бурда көјәрчинләр гурулдајырды.
Баба Кешишн көзләри гаранлыга уушайдан сонра вәһши көјәрчи-
ләри сөзди вә Баба Кешиш һејрәт етди ки, көјәрчинләр бу зала не-
кирибләр? Башына галдырыб һүндүр даш тавана бахды вә әл бор-
ышыг көрдү; Мүгәддәс Евин дә ламындан али көһнә биғаларын лам-
кими, даш дүшүмүшдү вә көјәрчинләр дә јәгин һәмнин дешикдән ке-
бурада өзләринә мәскән салмышды.

Баба Кешиш залын бир күнчүндәки ачыг һүчрәјә тәрәф кел-
вә ајағларынын алтында галан көјәрчин јумурталарынын гуру
бығлары эзилб хырчылдадыгча Баба Кешишн әти үрпәширди.
Баба Кешишә елә кәлирди ки, ајағларынын алтында јумуртадан та-
чыкмыш көјәрчин чүчаләрини таңдалајыр.

Баба Кешиш ачыг дарвазадан вә тавандан дүшән ишыгта һүч-
дәки кейнә тасларын, торбаларын, налларын, палазларын, палтар-
рын архасында солгун вә јарашыгсыз доһу өмрүндә биринчи дөһә ке-
сә дә таныды вә чәдл һәмнин доһу көтүрүб пејин уфунәгиндән, чүрү-
гохусу верән рүтубәтдән тез гуртармаг үчүн ити аддымларла зал-
чыхды. Гаранлыгдан сонра күнәшин ишыгы Баба Кешишн көзләри
гамашдырды вә Баба Кешиш һеч өзү дә билмәди ки, неча фикирләш-
ки, балкә Мүгәддәс Гоча дуз дејир вә Баба Кешиш доғрудан да
дур?

Ағыр, гара дарваза чырылдаја-чырылдаја, гоча сүмүјү киши ш-
гылдаја-шаггылдаја јаваш-јаваш Баба Кешишн ардынча өртүлдү
бу гочалмыш дарваза чырылтысы Баба Кешиши јенә тәздән ө-
кәтирди. Сонра Баба Кешиш бир уғунту ешитди вә көзләрини аз

Мүгәддәс Гоча мешәдән чыхыб Мүгәддәс Евин дарвазасындан
беш-ијirmi аддым аралыдаки ири бир даш парчасынын үстүндә ол-
мушду вә күлмәкдән уғуну көдириди. Баба Кешишн һәмни күн һеч
чи дөһә түкү үрпәшиди — Баба Кешишә елә кәлди ки, Мүгәддәс
ча гочалыб әлдән дүшүмүш бир бајгүшду, бу даша гонуб.

Мүгәддәс Гоча ишылдајајан көзләрини Баба Кешишнән чәкмәјәрәк
әлини узатыб арыг, узун бармагы илә Баба Кешишнән чәкмәјәрәк уу-
да-угуна дејирди:

— Тәмизлик ахтаран ахмаг!.. Кор инсан!.. Ахмаг адам!..
Баба Кешиш Мүгәддәс Евдән көтүрдүју доһу гара әбасынын јах-
ында гойнуна сохду вә хач чөвиәр-чөвиәр сүрәтлә узатлашды.

Мүгәддәс Гоча отурдүғү јердән јерә атылыб өһнә көһнә дашла-
ра, ағач парчаларыны Баба Кешишн ардынча атмага башлады.
Мүгәддәс Гочанын атдығы дашлар, тахта гирығлары Баба Кешиш-
нын әл-башын әлигә дүшүрдү, амма Баба Кешиш даһа гәриҗә кери
ләшмәккә вә даһа хач да чөвиәрмирди, үзү ашағы гача-гача бу јерләр-
дән узатлашырды.

Баба Кешишнн гойнуна сохдүғү доһ сојут иди, һеч чүрә гызыш-
ырды вә Баба Кешишнн үрәжинн башы үшүм-үшүм үшүјүрдү.

XV

Сәзәндәләр чалырды, рөггасәләр ојаңырды вә бу күн, сарајдаки
үрәк мәчлисиндә ән хошбахт адам Сүлејман паша иди.

Маһмуд демшиди:

— Мәнә зор күчүнә сәләт лазым дејил.

Сүлејман паша күлмүшдү:

— Дүздү, Мәчнун Ноғәлин гоһунуну даһа басды, амма Искәндәр
Дара илә вурүшүб Рөвшәнәји алды!..

Сүлејман паша көбәк ојаңда-ојаңда гаршысында рөгс едән әрәб
мәчлисинә баха-баха беш-алты күн булан әввәлки о сөһбәти хатырла-
ды ки, вә јенә дә күлүмсәди: Маһмуд чоһ сөз дејә биләрди, етираз елә би-
р сөз дејә биләрди, амма Сүлејман паша истајидини еләјән адам иди вә истајидини
еләјән һајата кечирмәји, күчлү олмағы, иштијар сәһиб олмағы Сү-
лејман пашанын өзүнә ләззәт едирди.

Әрәб көзәли Тәбриз вә Истамбул сарајларына лајиг бир мөһа-
бәтлә көбәк ојаңда-ојаңда Сүлејман пашанын габағында рөгс едирди.
Сүлејман паша күлә-күлә ири зүмрүд гашлы үзүк тахдығы шә-
дәт бармағы илә бир аз аралыда отурмуш Маһмуд көстәрди:

— Бөј мән дејиләм, о-о-одур. Онун га-га-табағында оја.

Рөггасә Азәрбајҗан дилини баша дүшүрдү вә гара көзләрини сүз-
үрүб Сүлејман пашаја өткәм бир бахыш атды, ојаңа-ојаңа Маһму-
д тәрәф кетди.

Көбәк рөгси әслиндә азәрбајҗанлыларын хасијәтинә, адәт вә мән-
сәтинә јад олдүғү үчүн јалныз сарајларда јайылмышды вә рөггасәләр
әминә әрәб гызлары олурду, әрәб еллариндән кәтирилирди. Бу көзәл
рәб гызы да Мәғрибдән иди вә Әззурум сарајынын бүтүн коназлары,
рөггасәләри киши, үмумијјәтлә Әззурумун бүтүн көзәл гызлары киши,
Сүлејман пашаја вурғун иди. Сүлејман паша гызларын беләчә вур-
ғуну һисә едирди. билирди вә әлбәтә, белә бир вурғунлуг Сүлеј-
ман пашанын үрәжини ачырды, амма Сүлејман пашанын белә бир вур-
ғунлудан әввәлдән ахыра киши истиғадә етмәјә вахты јох иди, чүнки
үтүн фикри-зиكري, әмәли вә амалы јер үзүндәки түркләри бирләш-
тирмәк вә Бөјүк Түрк Дөвләти јаратмаг иди, јатанда да јухуда буну
өртүрдү. Сүлејман паша гончу һөкмдарларла данышығлар апаранда
үрәжинә диләнчи палтары кејиб идарә етдији Әззурум торпағыны
арыш-гарыш көзәндә дә, дејүш мејданында да аңчә бу мәсәди күдүр-
вә әслиндә бу мәгсәд наминә дә јашајырды. Сүлејман паша бөјүк
ојаңа мұһарибәләри арзулајырды, бүтүн дүнија сәһиб олмағ истајирди,
әдәдән тутмуш инкилисәчән, чинлидән тутмуш јуғаначан јер үзүндә-

1 Македониялы Искәндәр Ирани зәбт етдикдән сонра III Даранын гызы
машанкәлә евлонмишиди.

арзуласа да, эслиндә һеч вахт өлмөк истәмәјиб вә бүтүн бу мүддәтдә такчә үрәји илә јох, бүтүн бәдәни илә Маһмуда чан атыб. Бу һиссиәт һарарәти буз сојугдугуну кечиб Мәрјәмни ичинә ахды вә бу вахт Мәрјәмни көзләри атасынын гаһын, чод гаһларынын алтындан бахан һәм һәрһәһәт илә гаршылашды вә Мәрјәм һисс етди ки, әһиндәки донун бу зәррәһәт илә гаршылашды вә Мәрјәм һисс етди ки, әһиндәки донун бу сојугуна бахмајараг бүтүн сифәти ғышғармызы ғызарыр.

Рәғсәсә даһа ојнамарды, товуз ләләкләриндән дүзәлдилмиш ирә јелликләрдә Сүлејман пашанын әтрафыны јелләјән ғызларын јанында отурмушду вә дәриндән һафәс ала-ала өзү өз көзәл ојунундан сонра ләззәтлә күлүмсәјирди.

Саз чаландан, кәманчачыдан вә түтөк чаландан ибарәт сазәндәләр дәстәсн муғамата кечди вә миллијәтчә ермәни олуб сонрадан мәснәдә һәтмиш вә мүсәлманлыгы гәбул етмиш гоча ханәндә Кәрбәләји Уста Әрсин үрәклән кәлән саф сәси илә Шаһ Исмајыл Хәтәинни лап тәзәвә јайлымыш гәзәлини охумаға башлады:

Јәгин бил ки, худандир Хәтәи,
Маһәмәд Мустафандир Хәтәи,
Софи ләсли Чунейди-Һејдәр оғлу,
Әлијәл-Муртәзандир Хәтәи,
Һәсән ешгинә мејданә кәлибдир,
Һүсәјин-Кәрбәландир Хәтәи,
Әли Зәјһәлибад Бағиру Чәфәр,
Кәзим, Муса Ризандир Хәтәи,
Маһәмәд Тәғидир, Әли Нәги һәм,
Һәсән Әсқәр лиғандир Хәтәи...

Кәрбәләји Уста Әрсин Хәтәинни сөзләрини дәғиг вә ајдын тәләвә фүз едә-едә охудугча Сүлејман пашанын көзләри јериндән ојнама башлады. Кәрбәләји Уста Әрсин көзәл сәсинә вә ханәндәлик бачарығына көрә Сүлејман пашанын дөздүјү јекәнә башга миллиәт адымы вә бу гоча ханәндә мүсәлманлыгы гәбул едәндән сонра, ән мәһмин бир аллаһ бәндәсн олмушду: намаз ғылырды, оруд тутурду, Кәрбәләја кәдиб Имаһ Нүсәјини гәбрини зијарәт етмишди, мәчлисләрдә гәзәндиғы пуллардан һәмишә зәкәт верирди, шәраб ичмәји тәркитмиш вә дүз отуз ики чл иди ки, донуз әти јемирди, һәтта тојларда белә фүз сәт тапыб муғамат үстүндә шәриәтә үјгүн сөзләр дејирди.

Кәрбәләји Уста Әрсин алтмыш сәккиз иллик өмүндә чох мәчәләр кечирмишди вә мәчлис әһлиңә бәләд адам иди. Бу дәфә дә Сүлејман пашанын јериндән ојнајән көзләрини көрәндә һисс етди вә ағына-бозуна бахмајан бу дәли адамнын дәлилији баш галдырыр вә бу Кәрбәләји Уста Әрсинни охумағы илә бағлыды. Үрәји гөрху ирә јурмаға башлајан гоча ханәндә билмәди ки, нә еласин вә бу заман Сүлејман паша өзү Кәрбәләји Уста Әрсинни имдагына јетди: әлиһи јүнкүл ишарәсн илә ариф ханәндәјә баша салды ки, кеч башга һавә ја вә беләчә јүнкүлчә гуртардығындан вәчдә кәлән Кәрбәләји Уста Әрсин Хәтәинни гәзәлини ахырачан сөјләмәјиб усталыгга башга мәһинә кәчди — бу дәли пашанын ән чох хошладығы «Сары бүдбүл» мәһинясыны охумаға башлады вә елә бил алтмыш сәккиз јох, он беш ишәш варды, бүдбүл кими чәһ-чәһ вурду.

Сүлејман паша өзүнү күчлә сахлады ки, мәчлис позмасын бу гоча да елә усталыгга һаваны дејишди ки, һеч ким һеч нә башга дүрмәди. Ханәндә Хәтәинни гәзәлини охудугча Сүлејман фикирләширди ки, халтын бөјүјү белә сөзләр јазанда, онда ади бәндәләр нә дејәсән? Сүлејман Хәтәинни сөзләринә гулаг асдыгча фикирләширди:

дәли олурду ки, бу чүр кетсә, ахырда мүсәлманлыг бу миллиәтни ады-ды әвәз едәчөк...

Гочанын бүдбүл кими чәһ-чәһләринә гулаг асдыгча Сүлејманни вә Хәтәинни сөзләрини јарымчыг көсмәди. Һәркәһ Сүлејман бу миллиәтсиз мүсәлманчылыг һарај-һәширини сахладыб гоча ханәндәнин Исмајылын һәр јердә вә шүбһәсиз ки, бу тој мәчлисиндә дә олаң чәһ-чәһләри икнәчә күндән сонра шаһа чатдырачагдылар; Сүлтан Сәлим Сүлејман өз шәһиннә сығышдырмазды.

Кәрбәләји Уста Әрсин боғазыны арытлајыб бүдбүлү төғлид едирди вә Кәрбәләји Уста Әрсинни беләчә бүдбүл кими чәһ-чәһ вурмасы елә бил ки, мәчлисә бир чәмән әтри кәтирди, бир тәрәфдән дә һөкәрәтин түстүсү дә елә бил ки, бүтүн гајғылары анарды вә бу мүвәғәти һәрајлада бүдбүлүн көзәлијиндән, мешәләрин зүмрүд јашылындан, зүмрүд јашылыгында, бу булаг сафлыгында бир сүнйлик вар иди, һәмишә вә чансыз иди.

Сүлејман јенә Маһмуда бахды вә күлүмсәди, мәчһиндуг анчаг шаһларын әсәрләриндә олмурмуш...

Сүлејман истәди ки, зор күчүнә сәадәтдән имтина едән — Сүлејман јенә күлүмсәди, — бу оғланы хошбәхт етсин вә хошбәхт етди.

Маһмуд Сүлејманын күлүмсәјини көрдү вә бирдән-бирә Маһмудун Сүлејмана јазығы кәлди — нијә? — һеч өзү дә билмәди, Маһмуд ичәчә күн иди ки, үрәјиндә бу адама нәсә бир дүјгү бәсләјирди вә дүјгү бәсләјиндә, хисләтиндә ғылыч јазылыг һиссиди; Сүлејманын бүтүн әһлиһи, амма буна бахмајараг — бәлкә елә буна көрә? — Маһмудун адама јазығы кәлди.

Сонра Маһмуд фикирләшди ки, бәс өзү кимди?

Мәрјәм Маһмудла үзбәүз түл пәрдәнин архасында отурмушду вә мәчлис сонә јетәндән сонра, Мәрјәм Маһмудун олачагды, һеч ким олачагдылар, ушағлары олачагды вә бу ушағлар Мәрјәм дәшләрини чағпапаг сүд верәчөкди вә бүтүн бунлар дүңјанын ән бөјүк хошбәхтлији дејилмишди. Бир һалда ки, бүтүн бунлар дүңјанын ән бөјүк хошбәхтлији иди, бәс нә үчүн Маһмуд хошбәхт дејилди вә нә үчүн бирдән-бирә Ғырмызы Туман Киши Маһмудун көзләрини боғагына кәлди вә сәһәрдән бәри чәкилиб кетмирди? Ахы һәр шеј әлдә олунду, азаб-әзијәтли сәфәр баша чатыб, Мәрјәм онунла бир һавадан бәс алыр вә арада даһа бу түл пәрдәдән башга бир манәзә, бир сәһәрдән јохду вә бу түл пәрдәнин өзү дә бир аздаң галдырылачагды. Мәрјәм онун олачагды. Бәс нә үчүн инди бүтүн бунлар барәдә фикирләшир. Мәрјәм барәдә фикирләшир, Ғырмызы Туман Киши барәдә фикирләшир? Маһмуд бүтүн даһилиндә бир хәјанәт һисс едирди вә елә кәлирди ки, белә бир мөғамдә сәвинмөмәји, өзүнү хошбәхтлик едәндә һисс етмәмәји әслиндә Мәрјәмә хәјанәт демәкди.

Сарајдағы илк көрүшләри заманы Сүлејман паша Маһмудун хошбәхтлијиндән һейрәтә кәлиб дүз көзләрини ичинә деди ки, Зияд хан әрзулүб, јеринә Сүлтан Сәлим тәрәфдары Бајандур бәј кечиб вә һәр артыг һейрәтә кәлди ки, Маһмуд бу дәһшәтли хәбарн чох сәкит

габул етди, амма Сүлејман паша бурасыны билмәди ки, беләчә бир һејрат дә Маһмудун варлығына һаким кәсилди: Маһмуд өз биканәли-һејрат дә Маһмудун варлығына һаким кәсилди: Маһмуд өз биканәли-һејрат етди вә бүтүн о бири күнләр әрзиндә дә һәмнин биканәлиһин сыхынтысы Маһмуду бу чүр сыхды, әзди.

Маһмуд атасы барәдә фикирләшмәк истәјирди, амма көзләринин габагына палана јазығы кәлдији үчүн Чамаатын өлдүрдүју о бәдбәхт гәчә кәлирди вә Маһмуд бүтүн ирадәсини топлајырды, бу бәдбәхт гәчәнин сифәтинә атасынын чизкиләрини вермәк истәјирди, онун әвәән-бу атасыны көрмәк истәјирди вә бир мүддәт көрүрдү дә, амма сойра-мин колләләрә чөнүрдү вә Маһмуд Чалдыран дүзүндәки о колләләр мин сһрамыны көрүрдү. Бу колләләрдән һәр биринин саһиб иди вә һәмнин инсанларын да үрәјинин севинчи вар иди, дәрди-сәри вар иди, һәмнин инсанларын да өвләди вар иди, атасы-анасы вар иди вә һәмнин инсанлар да бу көјүн алтында јашајырды, бү күнү, бу ајы, бу улдузлары көрүрдү.

Маһмуд анасы барәдә фикирләшмәк истәјирди, амма көзләринин габагына Чамаатын арасында уғунуб өзүндән кедән о тәк дишли бәд-бәхт гары кәлирди вә Маһмуд бүтүн шууру илә бу чүр фикирләшмәк истәмәсә дә фикирләширди ки, анасына нә олачагды, анасы һәмнин га-рыдан да пис күнә дүшмәјәчәкди ки...

Белә бир биканәлик Маһмуду мәһв едирди: дүнја тамам марагына вә әләчсыз дүнја олмушду.

Кәрбәләји Уста Әрсин ахырынчы зәнкуләсини гуртарыб мәчлисә баш әјди, сәзәндәләр дә сусду вә Сүлејман паша күлә-күлә мәчлисә јухары башында хидмәтчиләрин кириб-чыхдығы гапыја тәрәф бахды вә бу вахт Коса, Кечи вә Кечәл һај-күј сала-сала, ојнаја-ојнаја ичәр кириди.

Сүлејман паша сарајда тәлхәк сахламырды, чүнки Сүлејман паша бу фикирдә иди ки, әзәрбајҗанлы башына тәлхәк папағы гојуб адам-ларын көзү габагында дөмбалаг ашанда, әслиндә өз халғыны тәһи-едир. Тәлхәк әвәзинә халғын гәдим ојуулары, зарафатлары Сүлејман ләззәт едирди вә һәркәһ Сүлејман ләззәт едирдисә, демәли белә олмалы иди.

Коса үзүнә бир парча ағ чит јапышдырмышды, башына учу шир-узун тәскүләһ гојмушду, әјининдә тәрсинә кејинилмиш күрк, белин-һырмызы парчадан галын гуршаг вар иди вә гуршағындан бош то-балар, бош газан вә чөмчә салланмышды. Мәчлисә үчүн Косалыг ел-бу адам гоғун көрүнмәкдән өтрү күркүнүн алтындан белинә бааы багламышды вә сәсини дә иазик чыхарырды.

Ағ кечи дәрисинә бүрүнүш Кечи үзүнә узун саггал багламышды башына ики узун буйуз тахмышды вә буйузларынын арасы тәзә-ла долу иди, бојундан зынгыров асмышды вә бу узун бојлу адам ке-һими белини әјиб атылыб-дүшдүкчә зынгыровун сәси әләмин башы-көтүрүрдү.

Кечәлин башында лап тәзәчә гојун гарны вар иди, пал-палтар-тамам чыр-чындыр иди, гарын дәрисини үстүндән башына дәлик-ә-шик бир папаг гојмушду вә гулаглары да папағын ичиндәјди; тәз-буруноту чәкиб асгырды, үзү уңлу иди вә бојундан бир дәнә ба-габар асылмышды.

Коса ојнаја-ојнаја деди:

— Мән гыш оғлу гышам дә, нејләјим?

Кечи ојнаја-ојнаја деди:

— Мәним ишим јахшыды, јазам мән, кефим көкдү!

Кечәл тәәччүблә хәбәр алды:

— Бәс мән кимәм?

Кечи күлдү:

— Балгабар!

Кечәл дә күлдү, Коса да күлдү вә бүтүн мәчлисә әһли күлдү вә Маһмуд да күлдү, Мәрјәм дә күлдү.

Кечәл ојнаја-ојнаја габага дүшдү:

А коса-коса, кәлсәнә!
Кәлиб салам версәнә!
Чөмчәни долдурсәнә,
Косаны јола салсәнә!

Кечи тәәччүблә Косаја бахды, елә бил ки, биринчи дәфә иди Коса-көрүрдү вә деди:

Јағ верин јагламаға,
Бал верин балламаға,
Коса күлмәк истәјир,
Гојмајын агламаға.

Кечәл чаны-дилдән сорушду:

— Гардашым Коса, көзүм Коса, чаным Коса, нә үчүн аглајырсан?

Коса көзләринин јашыны силә-силә:

— Мәнә бир е'тибарлы јер көстәрин — деди.

Кечи сорушду:

— Нејнирсән?

Коса деди:

— Арвадымы кизләдәчәјәм!

Кечәл тез сорушду:

— Арвадын чаванды?

Коса аглаја-аглаја:

— Һә... — деди.

Кечи сорушду:

— Көзәлди?

Коса аглаја-аглаја:

— Бәс нијә кизләдирәм? — деди.

Кечәл гышгырды:

— Тапдым!

Коса сорушду:

— Һарда кизләдим?

Кечәл деди:

— Бизим евдә!

Кечәл бу сөзләри елә деди вә Коса бу сөзләрә елә мат галды ки, чәлисин ағсагалындан тутмуш гарасагалыначан һамы күлдү вә бу күндли зарафаты Маһмуду да үрәкдән күлдүрдү, Мәрјәм дә күлдү.

Коса бу дәфә ортаја дүшүб ојнаја-ојнаја деди:

Ај ујругу-ујругу,
Саггалы ит гурјугу!
Коса бир ојун ејләр,
Јығар шабран дүјүсүн,
Кечәлин тојун ејләр,
Јығым бајрам хончасы,
Һәр јердә дүјүн ејләр.

Кечәл башыны тәрпәдә-тәрпәдә Косанын сөзләрини тәсдиг едир-сопра чыртыг чалыб ојнаја-ојнаја деди:

Косам мәнин гаплады,
Голлары марчалыды,
Косага ол нурмады,
Косам ичичалыды!

Кечәл әлини Косанын жекә гарына суртду ва синә долусу бир
«— Охха!» — деди, мәчлис әбли тәздәдән гәһгәһә чәкди, сонра Кечәл
бу жузлардына габага вериб деди:

Кечәл-кечәл банија,
Миңди гүлдебанија,
Кетди һәкмиханяја,
Һәкмиханә багыды,
Кечәлги башы жагыды,
Кечәл дејәр вај башы...

Кечәл Кешинин сөзүнү ортада кәсди вә бәркәдән деди:

Газанда гајнар ашым!

Вә Кечәл буну дејиб Сүлејман пашанын бошгабдан көтүрүб аш-
зына апардығы бир хысма плову әлиндән гапды вә өз ағзына тәшир
дирди. Сүлејман өзү әввәлчә бу көзләнилмәз һәрәкәтә, Кечәлнин белә
бир чәсарәтинә тәәччүб етди, амма бу тәәччүб һисси тез дә кеңиб кет-
ди вә Сүлејман пашаны бирдән-бирә дәли бир күлмәк тутду.

Мәчлиснин адамлары да күлүрдү вә Маһмудла Мәрјәм дә күлү-
рдү.

Маһмуд күлдүкчә һисс едирди ки, бүтүн бу мүддәт әрзиндә, бә-
дәни, үрәји, варлығы белә бир күлмәјин һәсрәтиндә имиш, белә бир
садә вә идиһасыз зарафатын һәсрәтиндә имиш вә күлдүкчә елә биди-
ки, Маһмудун үрәји бошалырды.

Коса, Кечи вә Кечәл елә бил ки, бу сарај тојунун үзәрлик әтрини
бармаглардакы даш-гаш ишылтгысына, јердән салынымыш узун сүфрә-
нин үстүндәки ләзиз тәамлара бир торпаг һавасы кәтирди, елә бил
ки, илләрлә ачылмајан кеңиш пәнчәрәлери ачыб тәзәчә шумланмыш
торпаг илә үбәүз дајандын вә бу тәзә шумланмыш торпағын кеңишли-
ји илә, бәрәкәти илә, тәзә-тәрлији илә синә долусу нәфәс алдын.

Маһмуд бир хошбәхтлик һисс етди вә Мәрјәмә бахды.

Мәрјәмә елә кәлди ки, јенә саман сарысы о дүзәнликдә кәзишип
лар вә о саман сарысы дүзәнлик јенә јамјашыл тәзә јаз отунун әтрини
верир, сонра саман сарысы илә јаз јашыллығы бир-биринә гарышды
бу сары-јашыл елә бил сары-јашыл күнүн шүәлары иди, бүтүни әтраф
бир ишылты, парлаглыг кәтирди вә бу ишылтынын, парлаглығын сары-
јашыл севинчи көз гамашдырды.

Маһмуд ушаг вахты ағзыны јандыран о тәндир чәрәјинин әтрини
јенә дә һисс етди вә о чәрәк истисинин һәрарәти ичинә ахды. Бир һал-
да ки, дүңјада белә бир әтир вар иди вә бир һалда ки, дүңјанын белә
бир чәрәк һәрарәти вар иди, онда нә үчүн бунлар јаддан чыхмалы иди
вә нә үчүн инсан тәмкин олмалы иди?

О гоча киши нечә чаваб верди? Маһмуд онда һәмнин гочадан о
рушду ки, дәрәд әлиндә нечә чатдамыр синеси? Гоча нечә деди? Иә,
лә деди гоча: «Сән дәрди көүрүсән, дәрәд ахтарырсан һәр шејдә, ам-
мән бах, о дағлары да көүрүм, бу отлары, чичәкләри дә көүрүм,
бу чајы да көүрүм...» Белә деди...

Бирдән-бирә Кәңчәдәки евләри Мәрјәмин јадына дүшдү. Ағ Ке-
Мәрјәмин јадына дүшдү, гоңшудуғларында јашајан вә бүтүн күнү
чәдә атылыб-дүшән ушаглар јадына дүшдү, бу ушагларын бир-бир

әтрләрини көрдү вә Мәрјәмин бүтүн ичиндә бир фәрәһ доғду, елә бил
ки, пасха бајрамыды вә Мәрјәм бишмиш јумурталара һақыш вурур;
бирдән-бирә гајнар судан тәзәчә чыхарылмыш бу јумурталарын ис-
тисини елә бил ки, Мәрјәмин овучларыны, бармагларыны јандырды вә
Мәрјәмә елә кәлди ки, чыггачы јапан собанын габағында отуруб әл-
һәрарәти әјиндәки доңуш бармагларыны гыздырыр вә бу соба

Чох гәрибә олду: Маһмуд бу исти чәрәк һәрарәти ичиндә анасынын
көрдү вә анчаг инди баша дүшдү ки, анасы чох көзәл гадынды; елә
бил ки, Гәмәрбанунун сифәтинин биринчи лајы о чәрәк һәрарәти ичин-
дә әријиб, јох олду вә о биринчи лај илә бәрабәр вахтсыз гочалыг да,
бармаглар да, чылғынлыг да јох олду вә Маһмуд анасынын һеч вахт
һәрмәдији әсл сифәтини көрдү; ади бир гадын сифәти иди, севинмәк
истәјирди, әзизләмәк вә әзизләнемәк истәјирди, јашамаг истәјирди вә
һәмнин адилликдә дүңјанын ән доғма бир көзәллији вар иди. Бир һалда
күлдүкчә бу чүр адиллик вар иди вә бу адилликдә бу чүр доғмалыг,
дүңјада бу чүр адиллик вар иди вә бу адилликдә бу чүр доғмалыг,
һәрин бир көзәл күнү инсан мүрәккәблик ахтармалыды? Күн-
һәмә бүтүн өмрү боју мүрәккәблик ахтарыб, һәр шејдә бир мүрәккәб-
ликти күндә имиш. Бир һалда ки, дүңјанын адиллијини
көрдүкчә адиллик вар, онда мүтләг, мүтләг Чамаат да бир овуч ишыг тапа-
чыр, әјдәһаларын горудуғу дәмир гапылар архасында дејил вә ону
көрдүкчә адиллик вар, онда мүтләг, мүтләг Чамаат да бир овуч ишыг тапа-
чыр, әјдәһаларда ахтармаг да лазым дејил; һәмнин бир овуч ишыг һәр аддым
адымындады, бүтүн дүңјадады.

Косанын, Кешинин вә Кечәлнин беләчә ачыг үрәкли шух зарафат-
ларындан сонра Сүлејман паша өзүндән вә дүңјадан разы иди. Сүлеј-
ман һәлә дә күлүмсәјә-күлүмсәјә хидмәтчи сарај гызларынын, кәниз-
ләрини јанында отурмуш бајагык рөгтасәјә бахды вә фикирләшди ки,
дүңјада сонра бу Мәгриб кәзалини јатағына чаргырачаг, кечәни онунла
кәтә бил Хызыр Илјас иди, һамыја хошбәхтлик пајлајырды...

Јенә сөз дилләнди, каманча сәсләнди, түтәк дилә кәлди вә Кә-
рәзи Уста Әрсин Косанын, Кешинин вә Кечәлнин зарафатындан сонра
кәтә динчәлди, һәм дә үрәји ачылды — бир «Шур» дасткаһы башлады
о гоча хәнәдәнин сәси, ширин нәфәси һәмнин кечә бүтүн мәчлис ән-
лини үрәјинә јол талды; бүтүн мәчлис әһлинин, тәкчә Баба Кешини-
нин башга.

Бүтүн мәчлис боју Баба Кешинин додағы да гачмады.
Баба Кешини гызынын сифәтиндикә тәбәссүмдә бир хошбәхтлик
һәрарәти көрдү вә бу Баба Кешини даһа артыг сарсытды: бир динсиз-
ләк чиркабы ки, бу чүр садәлик, адамлыг доңуна бүрүнүб Мәрјәм кимв
кизилији дә алдатмаға гыјырды вә алдада билирди, бундан артыг нә
дәкарлыг ола биләрди? Бир мәчлисип ки, јарашығы диннин данмыш
һәрарәтдә дири-дири јандырылмаға лајиг олан бир фырылдагынын
һәрәтүнүн позғун һиссәләри охшајан һоғмәләри олачағды, нә үчүн һәм-
нин мәчлис јекәнә гызынын тоју кими, Баба Кешинин һисмәтинә чых-
тырды, һансы кунәһына көрә? һансы кунәһына көрә Баба Кешинин
һансы гызы бу натәмизлик ичиндә өзүнү хошбәхт һисс етмәли иди?

«Сакит ол, һәјатым, сакит ол...» — о доғма, мәрһибан пы-
лыты көмәјә кәлди.

Баба Кешини кунәһ ахтарырды, бәс бу суалларын өзү кунәһ де-
дими? Јох, тарым чәкилмиш о динсизин бармаглары алтында еји-
һәрәт һәрислијинә гуллуғ едән сазын сими дејилди, Баба Кешинин

дөзөн, дөзөн вә дөзөн әсәбләри иди. Аз галмышды вә бүтүн бу мүснә-
бәт гуртарачагды. Ахы әзабын да һүдуду вар иди... Мәрјәмнин әјнини-
дә күн киши ишыг сачан дон Мәрјәми хилас едәчәкди; о дон гојма
јамагды ки, динсиз әли Мәрјәмнин бәдәнинә тохунсуи.

Бәс сонра нә олачагды?

Баба Кешиш диксинди.

Бәс сонра?

Нә үчүн Баба Кешиш бу ади суал барәдә фикрләшмәмнишди:
бәс сонра нә олачаг?

Һәр һалда Мәрјәмә динсиз әли дәјмәјәчәкди вә әслиндә Мәрјә-
мин хошбәхтләји дә бунда олачагды. Мәрјәм сонрадан буну баша дү-
шәчәкди. Һәр шеј јахшы олачагды...

Јахшы олачагды...

Нә үчүн пис олмаыјды, бу гәдәр әзаб-әзијәт јетмәздими?

Амма Баба Кешишин ичиндән бир хоф баш галдырырды, пис бир
эрәфа горхусу баш галдырарды вә Баба Кешиш бу хофу, горхуну до-
ғма истајирди, чүнки һәмни һиссе Баба Кешиши гызынын әјниндәки до-
ғму чырыб чыхартмаға, тулламаға, тапдаламаға чағырырды. Бу горху
һиссиндә дәрри бир тәссүф дә кизләмнишди вә тәссүф дејирди ки,
даһа кечди, Мәрјәмнин әјниндәки о донун һеч вахт чыхара билмәз, чыра
билмәз, о дон аңчаг нә вахта Мәрјәмнин гисмәти олачаг бир мөһмин
Мәсһна оғлунун габағында ачылачаг...

Баба Кешиш вар күчү илә әнкләрини бир-биринә сыхыб ичиндә
баш галдыран о горхуну боғмаг истајирди вә доғма, мөһрибан пи-
чылыты Баба Кешишин дәмричн очағындан чыхыб гыпгырмазы дәмри-
кими гызармыш әсәбләрини ојутмаға башлады: «Сакиг ол, һәјати
сакиг ол... Сакиг ол...». Бу пычылыты бир мөлһәм олуб Баба Кешиш
үрәјинә јајылырды, бу үрәји партламаға, гачмаға, гышгырмаға го-
мурду...

Кәрбәләји Уста Әрсин «Шур»ун тәснифинә кечмишди вә бир ч
ваилыг шөвгү илә бу дәфә дә Хәтанинн сөзләрини дејирди, амма о
сөзләр башга сөзләр иди:

Ешигм чүш ејләди кечди сәримдән,
Артыб кәлир мөһәббәтин иуриндән,
Нијазымыз будур чан-кәримдән,
Дидар илә мөһәббәтә ешг олсуи...

Хәтанинн бу сөзләри Сүләјманнн кефини лап көкәлтди вә Сүлә-
ман мәчлисин ашағы тәрәфиндә отурмуш һәрәмағасы Хачә Алдәһи
римә бахды, сонра да рөггәсәјә бахды. Мәгриб көзәли Сүләјманнн б
хышларындан һәр шеји охуду вә узун киприкли көз гапағларыны би-
чә дәфә јумуб-ачмагла севдалы үрәјинин, Истамбул шәрбағларыны
тохудуғу зәри-бафталы дөшлүјә сығышмајан сүнәсиндәки һисселә
сөзүнү деди вә ишым-ишым ишылдајан гапгара көзләри илә бир ох
ды, сонра елә бил өзү өз ештирасынын бу чүр ачыг-сачыглыгындан ү-
ныб көзләрини Сүләјмандан чәкди.

Фил јүкүн јүкләтмә, гарынча чәкмәз,
Дүрлү рејһан чохдур, күл киши гохмаз
Дунја малын версен, бизә кәрәкмәз,
Дидар илә мөһәббәтә ешг олсуи...

Кәрбәләји Уста Әрсин өзү сөјләдији сөзләрдән шөвгә кәлиб д
көзәл охујурду...

...Топа-топа булудлар шәрәдән гәрбә тәрәф ахырды вә ај, улдуз
һәрдән бу топа булудлар арасындан көрүнүрдү, сонра јенә јох олу-
вә һәмни арада әтрафа чөкән ајдынлыг кичик пәнчәрәләрдән кә-

бу сарај отағына да долурду о заман Мәрјәм бу при көј көзләри да-
һа ајдын көрүрдү, бу солғун бәнизин доғмалығы Мәрјәмнин бүтүн вү-
дудуна сирајәт едирди вә Мәрјәми өзүнә чәкирди, өзүнә јапышды-
рырды.

Онлар отағын ортасында ајаг үстә дајаныб гучаглашмышдылар
вә Маһмуд голлары арасындакы бу гызын үрәјинин дөјүнтүсүнү бүтүн
синәси илә һисс едирди вә Маһмуда елә кәлирди ки, әслиндә, бу үрәк
онун өз үрәјидир, бу үрәк онун өз синәсиндә дөјүнүр вә Маһмуд Мәр-
јәмнин әјниндәки јахасы дөрд дүјмәли донун јухарыдакы биринчи дүј-
әмнин ачды вә додағларыны Мәрјәмнин һәрдәнбир отаға долаи ај-
Сонра Маһмуд Мәрјәмнин әјниндәки донун икинчи дүјмәсини
ачды.

Бу дәм Мәрјәм үчүн бојунда, синәсиндә кәзән бу әзиз, истәкли
додағны мәрһәмләјиндән баша дунјада һеч нә јох иди вә Мәрјәм бү-
түн бәдәни илә бу додағларын ихтијарында иди; бу додағлардан,
Маһмудун бармағларындан, нәфәсиндән кәлән исти Мәрјәм өз ичи-
батини кирир.

Маһмуд Мәрјәмнин әјниндәки донун үчүнчү дүјмәсини ачды вә до-
дағларыны Мәрјәмнин дөшләринин арасында кәздирди, үзүнү-көзүнү
Мәрјәмнин синәсинә сүртдү, елә бил Маһмуд бу синәдә, бу дөшләрин
арасында бүтүн дунјадан кизләнмәк истајирди.

Мәрјәм Маһмудун сарышын саclarыны бармағлары арасына алыб
алыны, үзүнү синәсинә сыхырды вә тез-тез нәфәс алан бу при көј көз-
ләрин истисн Мәрјәмнин синәсиндән бүтүн варлыгына кечирди.

Маһмуд Мәрјәмнин әјниндәки јахасы дөрд дүјмәли донун ахырын-
чы дүјмәсини ачды вә Мәрјәмнн габармыш дөшләри пыртлајыб донун
ичиндән чәлә чыхды вә бу вахт сонралар Марағадан Дәрбәндчәзи, Ва-
зыдан Әрзурумачан бүтүн Азәрбајҗаннн дилнинн әзбәри олмаш бир
вадәсә баш верди: Мәрјәмнин әјниндәки јахасы дөрд дүјмәли донун
дүјмәләри јухарыдан бир-бир өз-өзүнә дүјмәләнди вә Мәрјәмнин бә-
дәнинн тәзәдән кизләтди.

Маһмуд Мәрјәмнин әјниндәки бу донда бир илан сојуглағу һисс ет-
ди вә Мәрјәм дә јенә бу донун ичиндә үшүм-үшүм үшүмәјә башлады;
Маһмуд тәзәдән Мәрјәмнин донунун јахасындакы дүјмәләри буз соју-
ундан донан бармағлары илә бир-бир ачды вә ахырынчы дүјмә ачы-
ан киши, јенә дүјмәләр өз-өзүнә бир-бир бағланды.

Мәрјәм:

— Чыр! Чыр! Чыр бу палтары! — гышгырды вә Маһмуд Мәрјә-
мин әјниндәки донун јахасыны чырмаг истади, амма бајагдан бәри
арытытысыны, бәзәк-дүзәјини итирмиш бу дон чырылмырды, Маһмуд
нә гөдәр күч едирдисә, Мәрјәм нә гөдәр дартынырдысә бу дон чырыл-
ырды вә Мәрјәмә елә кәлирди ки, бу кечә гаранлығында кимсә онун
гызыны гапајырды, гышгырмаға гојмурду, амма Мәрјәм күчлә, бүтүн
арлығынын истаји илә гуртулду гышгырды: — Гуртар мәни! Гур-
тар мәни! Гуртар мәни! — вә Маһмуд голларынын арасында гуруја
үшүмүш сојуг балыг киши чабалајан Мәрјәми гуртара билмирди; Маһ-
муд да гышгырмаг истади, амма бачармады, Мәрјәми синәсинә сыхыб
ағалырмаг истади, амма Мәрјәм гызынмады вә бу вахт Маһмуд бирчә
ағалынын ичиндә ајдынлыг әвәзинә отаға долмуш Чамаат күлүшүнү көр-
дү, һәр тәрәфдә бир Чамаат тәбәссүмү көрдү, һәмни күлүшдә, тәбәс-
үмдә бу дәли дунјанын эләчсызлыгыны көрдү вә Маһмудун синәсин-
дән бир аһ гопду, бу аһ бир кома од олду вә Маһмуд баша дүшдү
нә јаныр.

Алов Маһмудун палтарыны, саclarыны бүрүдү.

